

STATISZTIKAI ELŐADÁSOK

MELYEK

A FÖLDMÍVELÉS-, IPAR- ÉS KERESKEDELEMÜGYI MAGYAR
KIR. MINISTER ÁLTAL SZERVEZETT

STATISZTIKAI TANFOLYAMBAN

TARTATTAK.

A MINISTER RENDELETÉBŐL KÖZZÉTESZI

A

STATISZTIKAI OSZTÁLY.

IV. FÜZET.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

A

MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS.

IRTA

ÉS A KÖZGAZDASÁGI MINISTER ÁLTAL SZERVEZETT
STATISZTIKAI TANFOLYAMBAN

ELŐADTA

KELETI KÁROLY,

A STAT. OSZTÁLY VEZETŐJE, A M. TUD. AKAD. LEV. ÉS AZ ORSZ. M. STAT. TANÁCS TAGJA.

KÖZZÉTESZI

A MINISTERIUM STATISZTIKAI OSZTÁLYA.

PEST, 1869.

KIADJA RÁTH MÓR.

I.

A termelés általában.

Akár önálló tudománynak tekintjük a statistikát, akár csak az államtudományok, bár megbecsülhetetlen fontosságú segédszereinek, mindaz, a mi eddig előadatott, szorosan a statistika köréhez tartozik.

A jelen tárggyal más, hasonló fontosságú, szintoly fiatal, de sokkal nagyobbra törekvő, vagyis oly tudomány terére lépünk, mely valamennyi emberi ismeretágot körébe vonja s ha mind magába sem olvaszthatja: mindegyiknél kopogtat, mindegyiknek ad, de mindegyiktől kölcsönöz is s a mely, miután közvetlenül a társadalommal, egyenkint mindnyájunkkal s összességében az állammal is foglalkozik, csakugyan roppant fontosságra vergődött s egyre tágitja birodalmát. Ezen tudomány a köz- és nemzetgazdaság, mely egyébiránt minden, bár nagyszerű fejlődése mellett leginkább szorul a statistika támogatására s valamint tanai helyességét csak statistikai alapon tudja bebizonyítani, állításait csak ennek segédelmével igazolni: úgy viszont éltető elem a statistikára nézve, melynek legérdekesebb kutatásai-ban irányt szab, vizsgálatai számára kijelöli az utat és így a mennyi hasznát veszi maga a statistikának, éppannyira hat termékenyítőleg vissza reája. Ezen kölcsönös támogatás és istápolás mellett pedig mindkettő halad és fejlődik.

Az ember testi alkotása és természeti szükségeinek kielégítése folytonos fogyasztásra kényszerítik, fogyasztásra, mely nélkül sem testi sem szellemi feladatainak soha meg nem felelhetne. Az ember a természet mindhárom országából kénytelen szükségeit fődözni, tömérdek mennyiségű állatokat fogyaszt el hús alakjában, mesés adagokat a növény-világ számtalan terményeiből, de még az ásványok országa is kénytelen megnyitni számára aknáit, s hogy többet ne említsek, elég a sóra utalnom, melyet mindennapi élelmünknel sem nélkülözhetünk.

Kezdetleges állapotában az ember a természet ingyen adományait nyersen, vadon emésztette, több munkát nem fordítván reájok, mint a mennyit gyűjtésök, ejtésök vagy birtokbavételök igényelt. Tagadhatatlan mindamellet, hogy az ember kezdetleges állapotában, eszközök, szerszámok hiányával, előző tapasztalat s örökölt tulajdon nélkül elég fáradságos, életet kockáztató volt maga ezen foglalás.

Az emberi nem fejlődésével, tapasztalatainak, de saját számának is szaporodtával, valamint segédszerei gyarapodtával többé nem érhető be a természet pusztá adományaival; szükségletei könnyebb kielégítésével e szükségletek maguk is szaporodtak, többé nemcsak pusztította a meglevőt, hanem fogyasztásában válogató lett, gondolkodva mozdítá elő maga is fogyasztási czikkei szaporítását, szóval termelt s habár a természet adományait s közreműködését ekkor sem nélkülözhető, czélszerűen vette igénybe titkosan működő erejét, maga is hozzájárult ez erők fokozásához, latba vetvén testi munkáját, idő multával pedig a lefolyt idők megtakarított készleteit vagyis a tőkét s így jutott lassan-lassan azon szerves gazdasági élethez, melyben mi, a XIX-dik század szülöttjei, magunkat találjuk.

A nemzetgazdasági tudomány ezen viszonyokkal és fejlődésekkel foglalkozván, természetes, hogy számba kell vennie a termelés mindenféle módjait, melyeknek a mezőgazdaság — előadásom fő tárgya — csak egyikét képezi. Hogy azonban világosan lássuk: a mezőgazdaságot mely hely illeti meg az összes társadalom gazdasági tevékenységében, hogy lássuk, mikép osztályozza a tudomány ezen gazdasági tevékenységet, melyek főágai, mimódon állanak egymással folytonos kapcsolatban s hatnak kölcsönösen egymásra, a nemzetgazdaság némely tanaira kell itt tekintettel lennem, melyeknek rövid előadása nemcsak a mezőgazdaságról, hanem az iparról és kereskedésről szóló előadásokhoz is, mintegy bevezetésül tekinthető.

A termelés határait a fogyasztás jelöli ki, vagyis rendszerint annyiban szokott a termelés fokoztatni, a mennyiben a fogyasztás szüksége kívánja. A fogyasztás nagyságát a tudakozás, keresés (Nachfrage) jelöli meg, vagyis a szükség mutatja ki, legyen ez bár mellőzhetetlen életfentartási, szokásból eredő kényelmi, vagy épen fölösleges fényüzési szükség. A szükség tehát főrugója a termelésnek, s mert termeléssel mindenki saját hasznát keresi, az önérdeket lehetne a termelés másik főserkentőjéül tekinteni. A haszonkeresés és önérdék itt

egyébiránt korántsem megvetendő tulajdonságnak tekintendő, mely csak elfajulásában válik önzéssé s annyiban nem igényelhet többé tiszteletet.

Az önérdék, a haszonkeresés vagy haszonvágy a nemzetgazdaság tudományában nagy szerepet játszik és kellő határok közé szorítva, az elfajulástól megóva, neki köszöni az emberi haladás legszebb, legnagyobbívűbb vívmányait. A haszonvágy csak úgy természetszerű emberi tulajdonság, mint a kereseti ösztön, mely amannak csak másik neme, s miután nem csupán az ember énjére, nem kizárólag személyére, hanem családjára, gyermekeire, hozzátartozóira, nagyobb körben a községre és országra s legmagasabb fokán a hazára is kiterjeszkedik, nemes tulajdonságnak is mondható.

Lakik egyébiránt az emberi kebelben még más, magasztosabb tulajdonság is, s ez erkölcsi hajlama, mely a jóllét utáni törekvést, mi az önérdékben és haszonvágyban nyilatkozik, ellensúlyozza, korlátolja, s ha az emberben kellő összhangzatra tud emelkedni, e kettő — Kant szerint is — a legfőbb erkölcsi és testi jót nemzi.

Nem kell tehát visszariadnunk attól, ha az önérdék és haszonvágy, a szükség érzete s a törekvés kielégítésére úgy vannak felállítva a közgazdaság tanában, mint a melyek vezérszerepet viselnek az emberi nem termelésében; nem kell azért e tudományt kevésbbé nemesnek, tanait netalán erkölcstelének tekintenünk, mert a nemzetgazdaság nem eszményi emberrel foglalkozik, hanem a világ legnagyobb mesterművét, isten után urát, t. i. az embert egész valóságában fogván fel, legnemesebb tulajdonságait szintúgy mint fogyatkozásait vagy hibáit egyaránt számba veszi, s tulajdonságainak ezen természetszerű vegyülékére alapítja következtetéseit, itt jelesen: a termelés szabályait.

Amúgy sem szükséges attól tartanunk, hogy az ember valami nagyon visszaélhetne termelési képességével. Miután a természetben minden van és létezik, semmi el nem vesztet, de önmagából, vagyis semmiből új nem keletkezhetik; hanem minden csak átalakul, s a pusztaság látása szerint elvesztett is csak más anyaggá válik: a teremni látszó is csak a különböző anyagvegyületek szülöttje és eredménye. Így az ember sem teremthet közvetlenül újat, csak átalakíthat, jóformán csak más értéket adhat az anyag felhasználása s átalakítása által terményeinek.

Ezért szól a tudomány termelésről s nem teremtésről, a teremtést — mert a kezdettől fogva létezőnek fogalmát a mai tudomány kisütni még nem bírta — az istennek tartván fen.

De még e szűkebb körü termelésben sem csupán öncerejével szerepel az ember. Itt is számtalan segédeszközre, támaszra és istápra szorul, miket a nemzetgazdaságban három főosztályba csoportosítván, a természet, munka és tőke czíme alatt sorolja föl a termelés három főtenyezőjét.

A természet, mint a termelés legelső tényezője, részint erőben, részint anyagban, gyakran mindkettőben egyszerre kínálkozik, sokszor pedig csupán jelenségek láncolatában nyilatkozik, noha ez alakban sem gyakorol csekélyebb befolyást a termelésre, nevezetesen a földbirtokkal kapcsolatos, vagyis a mezőgazdasági termelésre és állattenyésztésre. Az újabb tudomány a természeti erőket azon kívül szerves, vegyészeti és mechanikai erőkre osztja.

Természeti jelenségek láncolatából áll például az éghajlat; mechanikai erőül tekinthetők a szél és víz; vegyészetiéül a kőszén és fa; szervesekül az állatok és növények stb. Némely természeti erők megmérhetetlen mennyiségben vannak meg, mint például a levegő, és általában — helyi kivételeket számba nem véve — a víz; vannak természeti erők, melyek csak valamely anyaggal összeköttetésben léteznek s bírnak ekkép becsesül a termelésre, mint például a meleg, mely tűz által fejlődik a szénből és fából. Ismerünk továbbá természeti erőket, helyesebben adományokat, melyek egyszer mindenkorra meglevén a természetben, fölhasználatásuk után azon alakjukban többé vissza nem pótolhatók, mint a bányatermékek legnagyobb része; holott mások, mint például a talajban rejlő termő erő, évről évre működik, igaz, hogy a levegő és víz folytonos behatása alatt, s a melyet, habár folytonos termés által csökkenthető, mégis kifogyhatatlannak kell mondanunk. Ismét más alakban kínálkoznak továbbá a tenger és folyamok vizében, az erdők s puszták rengetegében lakozó halak és vadak, melyek természetszerű szaporodásuk által folytatólag léteznek ugyan, de akár az ember okatlan üldözése, akár elemi csapások következtében le is tűnhetnek a föld hátáról, a hogy maiglan csakugyan több állat- és növényfaj nem létezik többé, melynek nyomaira az özönvíz előtti kőzetegekben akadunk s melyeknek egykori létezéséről biztos tudomásunk van.

Az emberiség első korszakaiban csak a közvetlenül élvezhető természeti adományoknak örülhetett az ember, nem tudván még termelni, csak is ezekre szorult. De a mai kor haladott termelése közben is számtalan természeti adomány és erő közvetlen fogyasztói maradtunk, náluk nélkülök el se lehetnénk. Viszont azonban ép ezen termelési haladásánál fogva számos oly természeti erőt vehet az emberiség igénybe, melyeknek létezéséről azelőtt fogalma sem volt s a melyeket nem közvetlenül használ fel ugyan, de termelésé könnyítésére, fokozására fordíthatja.

Igy víz és levegő nélkül maiglan se lehetünk el ugyan s azokat szintúgy fogyasztjuk, mint Ádám ősapánk, vagy Lyell és Darwin tana szerint, talán gorilla ősapáink, de valamint fogalmuk nem volt arról, hogy a természet szabadon élő állatait: a lovat és barmot, az elefántot és birkát rabigába hajtva erejével és bőrével, húsával és csontjával szolgálóinkká, eledelelünké, gazdagítóinkká tesszük, úgy még kevésbé álmodozhattak arról, hogy szert teszünk tűzre és segélyével a gőzt, tudományunkkal a villámot hódítjuk meg s velök dolgoztatjuk azt, mit előbb századokon át milliányi embererő nem volt képes végrehajtani.

A termelés természeti segédeszközei igénybevételének természetes egymásutánja van, melyet egyébiránt csak a termelés másik tényezőjével, a munkával kapcsolatban méltányolhatunk kellőleg.

A közvetlenül élvezhető természeti adományok és erők, az összes természet pazar gazdagsága mellett mégis csak igen gyéren kínálkoznak, az emberi szükségletek csak legesekélyebb részét elégítik ki, s ha pusztán ezekre szorított volna az emberiség, valószínűleg maiglan élveznők a paradicsomi idők, költészetileg szép, de meddő napjait, azokat is az első bűn előtti időben, mert a fügefalevél meséje, már az első munkás tény, mely őstörténelmünkéből reánk maradt, az is pedig az ipar terére tartozik s a szabóságot inaugurálja első mesterségül.

Csak a munkával emelkedik az ember az állatok fölé, csak munkássága által lett a természet urává, nem annyiban ugyan, hogy a természet ereit megsemmisítse, hanem, hogy törvényeit tanulmányozván, hozzájuk simulhat, az általuk okozandó károkat kikerüli, lappangó működését saját hasznára fordítja.

Az emberi munka csak lassan fejlődhetett a közvetlenül élvezhető adományok fölismerésétől a gőz- és villanyosság haszná-

latának mai fokáig. Az említett természetszerű egymásután Roscher, egyik most élő leghíresebb nemzetgazda elég jellemzően sorolja fel. Szerinte az első korszakot képezik a fölfedezések és találmányok, vagyis fölismerése annak, mi szolgálhat voltaképen az égetően érzett közvetlen szükségletek fedezésére; második a lefoglalás, vagyis az önként kínálkozó természeti adományok birtokba, a használható erők igénybevétele. Így lőn használva mind több-több növény, állat, részben már érc és ásvány; harmadik az anyagtermelés, a földművelés, erdészet, állattenyésztés; a mikor ugyanis az emberiség tisztában levén az iránt, a mire szüksége van, s ismerve némileg a természet azon törvényeit, melyek szerint a termelés foly, a maga részéről is hozzájárult az általa szükségelt termékek szaporításához. Innen már csak egy lépés kellett az anyagnemesítéshez, mint negyedik fokhoz, mely is az előbbi termelés által nyert anyag földolgozásából, az emberi szükségletek fedezésére alkalmasabbá tételéből, szóval a kézművekből, az iparos termelésből, legmagasb fokán pedig a gyár- és műiparból állott. A javak elosztása, mely ötödik fokozatul van felsorolva, nem annyira termelési, mint inkább munkafelosztási fokozat, de annyiban annál fontosabb, mert tökéletesítette a forgalmat és sem a termelő gazdát, sem a gyártó iparost nem kényszeríti többé arra, hogy foglalkozásával felhagyva, maga járjon a fogyasztó után, sem a fogyasztótól nem követeli, hogy maga keresse föl a termelés műhelyét, hanem kényelmes s mert időkimélő egyuttal költségkimélő is a kereskedelem mai beosztása szerint. A külön, hatodik fokozatul említett szolgálattételek csak annyiban tekinthetők haladási lépésnek, a mennyiben alattok nem épen a személyes szolgálattételek legalsó nemé értendő, a milyenek valószínűleg a munka legelső korszakában is léteztek, hanem ide sorozandók a tudomány és művészet által kielégített magasabb testi s szellemi szükségletek; a mily szolgálatokat például az orvos és ügyvéd, a tudós és festész, a hírlapíró és államtisztviselő teljesítenek.

Megjegyzendő, hogy az itt csoportozatokba szedett egymásután nem úgy értendő, mintha az első befejeztetvén, szigorú határszabás után következnek a második és harmadik stb. Ezen csoportosítás csak nagyjából tünteti föl a fejlődést, csak egész általánosságban a fejlesztési processus egy-egy jellemző vonását, s a mily biztosan tudjuk, hogy számos foglalkozási osztályok, sőt egész nemzetek ma is a munka legkezdetlegesebb nemeit gyakorolják, épúgy sejthetjük, sőt némely tekintetben a tör-

ténelemből tudjuk is, hogy a legutolsó fokozatok egyes képviselői már az ősidőkben is éltek e külön foglalkozásoknak s teljesítették még a mai tudósok és művészek legnemesebb munkáját is.

Annál érthetőbb lesz ez állítás, ha maga a munka különböző nemeit vesszük szemügyre, melyeknek menetében szintúgy rá lehet ösmerni a fokozatos fejlődésre. Kezdetben ugyan leginkább csak saját rovására dolgozott minden ember, csakhogy ama kezdetleges korszakban nem igen volt köszönet a munkában, mely, mint láttuk, legnagyobbbrészt egyszerű foglalásból állott. A legrégebbi korban, melyre történelmünk emlékezni tud, szegény vala a munka, melyet szabad nép magához illőnek nem ismert el s minden nélkülözhetetlen munkát rabszolgák, többnyire hadifoglyok által hajatott végre. A nélkül, hogy ezen munkánem megítélésébe bocsátkoznám, világos, hogy termelő, a mai kor magasabb fogalmai szerint nem lehetett. Nem lehetett, mert kényszermunka volt, mely a mi eredményeket fel tudott mutatni, csakis a ráfordított tömérdek embererő által mutatható fel.

A jobbágyság, a rabszolgaságnak ezen újabb s kissé már szelidebb neme, a középkor szüleménye s inkább csak a földművelési munkáknál volt alkalmazva, szükségképeni kifolyásakint azon elvnek, hogy az ország ura és fejedelme ura egyszermind valamennyi földbirtoknak, melyet kisebb-nagyobb tömegekben hűbéreseinek osztogatott harci szolgálataikért. Ezek viszont nem tudván e tömeg-földeket saját erejükkel művelni, bizonyos, természetben adandó részért jobbágyaiknak engedték át, közvetlen urai s birtokosai mindamellert maguk maradván azon földnek, mely fölfelé, bár később csak képzeletileg a főúrnak képezte tulajdonát. A középkor városaiban s leginkább az ipar terén már akkor is más munkaviszonyok kezdtek képződni, bár a hűbériség s jobbágyság jellege rajtuk is megvolt a kényúrnak tekinthető mester s a tőle személyileg is függő legény és inas viszonyában.

Földművelésnél a napszám, mesterségeknél a szakmáymunka csak későbbben fejlődtek ki, amott a föld, itt az ipar fokozatos felszabadulásával, mely a legújabb korban mindkét irányban teljesen kifejlődvén, a munkást is saját urává, földbirtokáról, munkájáról szabadon rendelkező független egyénné tette.

De valamint a természeti erők és adományok hasznosítása emberi munka nélkül csak alig említésre méltó mérvben sike-

rúlhetett, úgy viszont a munka befolyása a termelésre is alig jut a mai eredményekhez, ha kettejükhöz a harmadik s szintoly hatalmas termelési tényező, a tőke nem csatlakozik.

Tőke alatt minden a multból fenmaradt vagy megtakarított s minden a jelen termelésből a továbbira fentartott, mintegy félretett termék és készlet értendő.

Valamint a természeti erőknél és munkánál, úgy a tőkénél is több nemét különbözteti meg a nemzetgazdaságtan. Nevezetesen kiemelendő, hogy a tudomány különbséget tesz a használt szóban s más fogalmat köt hozzá, mint a mindennapi szó-lásmód. A tudomány szerint tőke nem csupán a pénz, mit közönségesen alatta szoktunk érteni, hanem a pénz is csak egy neme — ne csodálkozzunk pedig rajta, tömérdek készlete mellett is, csak parányi része — a létező tőkéknek.

Igy a tudomány fogalmazása szerint tőke volna maga a föld, mely is a tőke minden tulajdonságával bír, de mivel azon felül még kiváló, épen csak reá alkalmazható jellege van, a földbirtok a nemzetgazdaságtanban külön fejezetet nyer, melylyel egyébiránt a mezőgazdaságról mondandókban amúgy is bővebben fogunk megismerni. — E szerint tőke, a szó tudományilag szorosabb értelmében: a földjavítások, például vízmentesítési töltések, száritó árkok, alagsóvezések stb.; építmények, még pedig gazdasági szintűgy mint gyári, bérházi sőt közczéhi építmények; eszközök, szerszámok, gépek, hasonlóképen mind a földművelésnél, mind a kézmű- s gyáripárnál; munka- és haszon-állatok a fentebbi megkülönböztetéssel; főanyagok, a melyekből ugyanis gazdaságnál a termés, ipárnál a gyártmány készül, például amott a vetőmag, itt a gyapjú, pamut, len stb. segédanyagok, melyek a főtermék előállításához nélkülözhetetlenek, például gazdaságnál a takarmány és trágya, ipárnál a kőszén és fa; élelem és fentartási készlet mind a gazdasági mind az iparos vagy kereskedelmi munkások számára; kereskedelmi készlet vagyis azon árúk összege, melyeknek új termelésig a fogyasztók kielégítésére készen kell tartatniok; pénz, mint a termelés, kereskedés és fogyasztás mívelt országokban legfőbb közvetítője, mindennemű érték képviselő alakjában; végre az úgynevezett szellemi vagy testetlen tőkék, mint az egyéni képesség és képzettség, a tudományos míveltség (orvos, ügyvéd), valamely kereskedelmi vagy iparczég állandó üzleti összeköttetései, mindenek fölött s a minek előnyeiben minden egyes hon-

polgár részesül, maga az állam, összes, a társadalmi jóllét emelésére czélzó intézményeivel.

A különféle termelésnél igénybe vett és veendő tőke azonkívül még állandó és forgó, befektetett vagy kereső tőkére is oszlik, melynek osztályozása egyébiránt nehéz s üzletről üzletre, iparról iparra változó; legáltalánosabb jellemzőül lehetne fölemlíteni, hogy például a földjavítások, építmények, gépek stb. az álló, a pénz és hozzá hasonlók a forgó tőkéhez számítandók. Tőkéül, még pedig alig megbecsülhető fontosságú tőkéül volna még sok esetben említendő a hitel, de a mely számos egyéb tulajdonainál fogva a tudomány szintén külön, itt bővebben nem tárgyalandó fejezetét képezi.

Természet, munka és tőke nélkül termelés nem gondolható, esakhogy az arány, melyben e három tényező szerepelni szokott, majd minden termelési ágánál különböző. Előbb a természet volt a legfőbb, a legfontosabb tényező, mert az emberek a különböző munkanemeket még kevésbé ismervén, kevesebbet alkalmazhattak ama másik tényezőből, mely később s a fokozott fejlődéssel és haladással mind nagyobb mérvben fordult a termelés felé, míg utóbb és jelenleg úgyszólván a tőke viszi az összes termelésnél a főszerepet. És ez igen természetes; mert a mint a kezdetben csak is emberek által végzett munka előbb a háziállatokra, később a gépekre háramlik, mindkettő pedig a tőkének képezi nagy és fontos részeit, a tőkének magának is mind fontosabb rész jutott az általános termelésben.

Mellőzve a termelésnél közreműködő tényezőket, vagyis helyesebben: föltételezve e három nélkülözhetetlen tényező működését valamennyi termelésnél, áttérhetünk immár a termelés osztályozására is, a mint azt a tudomány elfogadta.

Itt legelső helyen kell fölemlítenem az őstermelést, mely úgyszólván az anyagot szolgáltatja részben az emberek és házi állatok élelmezésére, részben a termelés másik, átalakító és értékfokozó ágának, t. i. az iparos termelésnek. Tágabb értelemben ugyan a kereskedelem is termelésnek tekinthető, a mennyiben helyváltoztatás és szállítás, valamint az által, hogy a szükségletek fedezhetését a fogyasztónak, úgyszólván, keze ügyébe ejti, szintén értékelő és fokozó; de a nemzetgazdaság ezzel is külön foglalkozik és a voltaképi termelés közé nem sorolja. Fölemlítendő végül a noha hibásan ugynevezett improductiv termelés, mely közvetlenül, vagy legalább testi tárgyakat nem termel ugyan, az általános fontosságnál fogva azonban, melyet ne-

vezetesen a különféle tudományszakok alakjában a termelésre gyakorol, tekintetbe jön; de a mely szellemi munkát újabbkori és jeles nevű nemzetgazdák, mint e tudomány határán kívül fekvőket többé nem akarnak számba venni.

És valóban, ha szemügyre vesszük, mily roppant hatású például az orvos működése a közegészségi állapot javítására, s így közvetve a termelő, főleg a munkás nép egészségi viszonyaira és munkaképességére, ennél fogva pedig magára a termelésre; — ha számba vesszük a természettudományok fejlesztésével foglalkozó író befolyása mily szemlátomást fejleszteti az ipart és egyengeti haladása útját; — ha tekintetbe vesszük, mily óriás mérvben fokozta a mérnöki tudomány a közlekedési eszközök javítását, s így közvetlenül előmozdítván a forgalmat, közvetve visszahatott és pedig tetemesen a termelésre; — ha mindezt számba vesszük, okvetlenül nemzetgazdasági főfontosságú tényezőknek kell tekintenünk az oly hibásan improductive-nek nevezett eme foglalkozásokat is. De akkor bekövetkezik ama, kezdetben említett állítás valósulása, hogy a nemzetgazdaság valamennyi emberi ismeretágot kezdő körébe vonni; s a mennyire ezt a tudomány egységesítése s általánosítása szempontjából óhajtánunk kellene, épúgy tisztelnünk kell azon szakférfiak nemes önmegtagadását, kik e kérdés fontosságát egész terjedelme szerint méltányolván ugyan, mégis, sőt ép ezen nagy fontosságánál fogva, ki akarják a nemzetgazdaság köréből zárni, ezen tannak csakis a gazdasági kérdések megoldását tartván fen.

Tagadhatatlan, hogy itt egyik legfontosabb s még korán sem megoldott határvillongási kérdés forog fenn, melyet e helytt jeleznem igenis kellett, de megoldásához járulnom nem szabad; mert elvonna minket közvetlen feladatunktól, a termelés alapjainak, módjainak, osztályainak ismertetésétől.

Az őstermeléshez — megtartva a már egyizben használt elnevezést — tartozik első sorban a bányászat, a vadászat és halászat, és részben a földművelés vagy mezőgazdaság. — Az átalakító termeléshez tartozik, az ipar czíme alatt ismert, számtalan emberi foglalkozás, kezdve a legegyszerűbb szerszámok és öltönyök készítésétől a mechanika remekművéül tekinthető gőzgép- és napról napra fejlődő villanyos táviróig s a művészet határaiba vágó gobelin szövéseig.

A bányászat és ipar, valamint a nem közvetlenül termelő kereskedés külön előadásoknak fogják tárgyát képezni, minél fogva számunkra itt nem marad egyéb a vadászat- és halászatnál, s a földmivelés- és mezőgazdaságnál.

Csakhogy ez utóbbinak roppant tere van, s míg közvetlenül ezen, főleg Magyarországra nézve mindeddig legfontosabb foglalkozás feladatainak s eredményeinek ismertetésére kerülne a sor, csak néhány szóval akarom megemlíteni a halászatot s vadászatot. Más ezen termelési ág természete kezdetleges állapotú társadalmakban, más műveltebb országban. Gyér lakosságú, rengetegekkel borított térségeken a vadászat, úgyszólván, egyedüli keresetforrását képezi a többnyire még vad népeknek, sűrű népesedést nem enged keletkezni, mert megfosztaná a lakosságot élelmétől, tőkeképzést nem mozdít elő, mert az elejtett vadnak húsrészei el nem tarthatók, legfeljebb bőre, szarva s agancsai, fogai stb. használhatók csereeszközül. A hol mai nap-ság még ily vadásznépeket találunk földgömbünk Európától távolosó némely vidékein, ott a civilizatio is legalantabb fokon áll, a forgalom kezdetleges terménybeli csere, az éhség és elpusztulás folyton ijesztő rémek, melyek egyébiránt oda hatnak, hogy a vadászat lassan-lassan átmenjen a földmivelésre és állandó lak-helyek keletkezésével, a szomszéd civilizatio csiráit is meggyökerezni engedje.

Hasonlóképen van a halászattal, mely hasonfokú műveltséggel bíró, többnyire vándornépeknél csak folyamokban, tengeren leginkább csak partmentében űzhető. Haladottabb, főleg tengerrel bíró országokban a tengeri halászat külön iparág, mely milliók befektetését igényli hajókban és eszközökben, s a hol szintoly kevésbé lehet szó kezdetlegességről, mint nem lehet ily országokban kizáró életmódnak nevezni a vadászatot, mely mindamellet nemcsak tőkeberuházást kíván, hanem egyúttal értéktermelő is.

A nagy különbség itt, főkép az édesvízi halászatnál és vadászatnál az, hogy nem a természetadta anyag vad pusztításával éri be többé a lakosság, hanem mind a halakat, mind a vadakat neveli mintegy, szaporodásuk idején legalább kiméli s így közvetlenül befoly a termelésre. Ily józan elvekre alapított halászat és vadászat nemcsak nem akadályozza többé a tőkeképzést, hanem egyik termékeny tényezője a nemzeti vagy-noosságnak.

A földművelés és állattenyésztés akkor honosult meg inkább az emberek között, a mikor eltanulván a természet-től, hogyan szaporítsák terményeiket, szükségből kénytelenek a szaporításhoz járulni is, mert a természet ingyen adományai, nevezetesen a megfogyott vadállomány, nem képesek többé a felszaporodott szükségleteket fődözni. Ez állapot századokig tarthatott a hajdankor civilizáció nélküli korszakában, ma azonban és például Amerikában, a hol még leginkább találtatnak szűziesen illetlen őserdők, a műveltség terjedése mind beljebb szorítja az egyes squattereket a vadonba, s már a veresbőrű indiánok sem érhetik be többé csupa vadászkalandozással, hanem legálább némi földművelésre kénytelenek vetemedni.

A régi nomádélet is mind szűkebb határok közé szorul, mert napról napra meggyérülnek a hajdan tág területű legelők, s a pusztá állattenyésztési gazdaság is lassan-lassan ekeforgásra kerül, mert tömöttebb népességet csakis művelt föld tarthat el.

A mi a különféle munkáágak egymásutánját illeti, szigorú határvonal itt sem szabható ki, mert tagadhatatlan, hogy noha az ipar mai stadiumában mintegy utolsó láncszem az emberiség haladottabb foglalkozásai között: bizonyos mennyiségű ipart még a legkezdetlegesebb vadász nép, műveltséget nélkülöző vándornépek, vagy a csekély civilizációjú földművelő nemzetek sem nélkülözhetnek. Sőt bizonyos, hogy az ipart, a foglalkozás egyszerűségénél fogva megelőzni látszó bányászat is ipart föltételez, valamint viszont nagyobb szerű ipar csakis haladottabb mezőgazdaság mellett és után kaphat lábra.

E téren is tehát nemcsak a termelés három tényezője működött közre folytonosan, legalább rövid egymásutánban, hanem együtt működött a fölemlített több munkanem is, s míg kezdetben csak a vadon termő növény, utóbb az állatok nyújtották az élelem legnagyobb részét, mit később aránytalanul nagyobb mennyiségben a növénytermelés szolgáltatott: így okszerűbb földművelés csak az ipar segédelmével, mesterkélt ipar csak a bányászati termékek jobb felhasználása mellett fejlődhetett.

Különbég a mi korunkban az egyes foglalkozási nemek között csak tömeges termelésök iránt létezik, s csakis annyiban, csakis ily korlátolt értelemben fogadható el a mezőgazdasági és iparos állam, az annyit hangoztatott Agriculture- és Industrie-Staat elnevezése. Mert valamint iparos fejlődés megfelelő mezőgazdaság nélkül nem létezik egy országban sem, habár nem min-

den ország képes saját élelmi szükségletét tulajdon földi termékeiből fedezni: úgy nem létezik mezőgazdaságot űző ország minden ipar nélkül.

Az iparos állam a kulturai haladás magasabb fokát jelzi ugyan, de bár kívánatossá teszi az ipar terjedését, a mezőgazdaság fontosságát azzal nem csökkenti, s miután Magyarország eddigelé még mezőgazdasági államnak van, bár csak az említett szűkebb értelemben, elismerve, a következő fejtegetések méltó tárgyát képezheti mezőgazdasági és földművelési viszonyaink tüzetes kutatása és tanulmányozása.

KSH Könyvtár

II.

A mezőgazdasági statistika alapja.

A statistikának egyik legérdekesebb része a mezőgazdasági statistika, habár művelése nem tartozik e tudomány legkönnyebb föladataihoz.

A mezőgazdasági statistika szükségét mélyen érezték és érik a nálunknál haladottabb államokban is. És ez természetes; mert a mezőgazdasági statistika valamely ország őstermelésének, vagy legalább nagyobb részének természetű képét van hivatva adni; ismertetnie kell a termelés föltételeit és tényezőit, az aratási statistikában pedig eredményeit is. Ezek levén a mezőgazdasági statistika föladatai, szükségessége mind a kormányra, mind magára a földművelésre és művelőire nézve egyaránt szembeötlő.

A mint egyrészt helyes nemzetgazdasági intézkedések a kormány részéről nem várhatók oly országban, mely nagyrészt földművelése után él a nélkül, hogy a földművelés minden viszonyait, szükségait és hiányait teljesen ismerje: úgy a mezőgazdák sem emelkedhetnek helyi láthatáruk fölé, ha a termelésnek alapul szolgáló mozzanatok iránt tiszta fogalmuk nincs.

Mind ezen mélyen érzett szükség s a pótlására fordított komoly és erélyes törekvés mellett sem birt a tudomány és gyakorlat eddig annyira haladni a mezőgazdasági, mint haladt például a bűnügyi, a népmozgalmi statistikában vagy ennek egyéb ágaiban.

Ez vigasztalás lehetne saját elmaradásunk közepett, ha az elmaradás bármely téren oly szomorú nem volna. Még fájdalmasabb azonban a kellő ismeretek hiánya hazánkban, miután tudvalevő, hogy eddigi összes termelésünk között még mindig mezőgazdasági termelésünk a legkiválóbb fontosságú, minden haladásunk az ipar terén, minden fejlődés kereskedelmünkben pedig csak karöltve a mezőgazdasági ipar fejlesztésével és tökéletesbedésével vezethet mind biztosabban előre.

Ha egyebet sem tekintünk, mint azt, hogy egy évi kivitelünk csupán kenyérterményekben 15—20 millió mázsára rúg gazdagabb aratás után, s hogy ezen a réven körülbelül 50—80 millió frtnyi jövedelem özönlik az országba; — ha egyebet sem tekintünk, mint hogy a szűkebb Magyarország közel 10 milliónyi lakosságából 2 milliónál több a földbirtokos s legalább kétszer annyi foglalkozik még körülötte és él utána: ez magában is elegendő ok volna arra nézve, hogy mezőgazdaságunk minden izét megismerni törekedjünk. Gazdasági viszonyaink kellő ismeretére pedig csak úgy, mint bármely más állami és társadalmi viszonyaink megismerésére csupán lehető tökéletes statistika vezethet.

Statistikai ismeretünk a mezőgazdaság terén az 1848-diki nagy forduló pontig legnagyobbbrészt csak sejtelmeken alapultak. Földművelésünk állapota, birtokviszonyaink minősége, termelésünk nagysága és pénzértéke iránt csak homályos tudattal bírtunk. Inkább csak következtetni tudtunk főleg az utóbbiakra vámlajstromaink után, melyek mezőgazdasági termelvényeink kivitelét a szomszéd Ausztriába s rajta keresztül a külföldre valamennyire evidentiában tartották.

Mezőgazdaságunk művelési ágaira, terjedelmökre és minőségekre nézve csak a sokat korholt kataster útján jutottunk, melynek behozatala Magyarországra az 50-es évek elejére esik. De még ezen nagyszerű, habár a népesség ellenszenvével s akkoriban méltán azzal találkozott munkálat eredményei sem váltak sok ideig köztulajdonná. A nem is tökéletes katasteri rendszer alapján készült földadó-ideiglen, vagy a mint szintén nevezték, földadósorozati munkák csak kevés választottnak jutottak tudomására, ezelyukat igen, de külön feladataikat a legkevésben ismerték.

A katasternek föladata az ország fölszínét mérnökileg ábrázolva, ezen fölszín területi nagyságát, egyes birtokosok közötti felosztását, művelési ágait, módjait és költségeit megállapítani, ez alapon a jövedelmet kiszámítani, vagyis az egyes birtokok értékét meghatározni. Ezen munkálatokat teljesítvén a kataster, kimutatja az államnak is egyik legfőbb jövedelmi forrását, mert alapul szolgál a földadó megszabásának és kivetésének.

A kataster kimondott ezen adózási célja, melylyel egyéb iránt most nem szükséges foglalkoznunk, főoka vala azon ellenszenvenek, melylyel behozása alkalmával találkozott s melyet némely félszégei még növeltek. Magyarországon ugyanis nem is

kataster, hanem földadóideiglen czíme alatt jelent meg e munkálat s egyik fő, egyúttal a közönség által is leghasznosabbnak tartott föladatot, az ország részletes fölmérését nem teljesítette. Egyéb föltűnő hiányait bátran arra lehet visszavezetni, hogy a nemzet a neki ellenszenves intézmény létrehozásában segítségét nyújtani nagyrészt vonakodott, sőt, el is készülvén a munka, sok ideig csakis hivatalos, a közönség tudomásától és használatától megvont okmány maradt.

A közügyekben való részvételtől eltiltott nemzet ugyanis nem szeretett akkor még saját ügyeivel sem foglalkozni és évek múltak, míg Lónyai, Korizmics, Konek és mások e munkálatok velejére hatolván, használható voltak lassan-lassan kiderült.

A felelős magyar kormány még sokkal rövidebb ideig kezeli hazánk államügyét, semhogy a katasternek tömérdek költséget s alig kiteremthető munkaerőt igénylő revisióját, részben újjáalkotását foganatosíthatta volna, s így maiglan is azon adatokra vagyunk utalva, melyeket a földadóideiglen hazánk mezőgazdasági viszonyai körül kiderített. De, hogy gondja volt a kormánynak létezésének rövid ideje alatt is a katasteri munkálatokra, a többek közt azon tény is igazolja, hogy Gorove minster úr részéről még a múlt év folytán ért engemet azon meg-tisztelő megbízás, hogy „a kataster és telekadó ügyét Magyarországon és Ausztriában, nemzetgazdasági és statistikai szempontból tanulmányozzam s róla monografiát szerkeszsek.“ Ez alapon meg is jelent a közgazdasági ministerium kiadásában egy kötet „A telekadó és kataster közgazdasági és statistikai szempontból“ czím alatt s egyik fejezete: az állandó kataster és földadó-ideiglen befolyása mezőgazdasági viszonyaink ismertetésére, körülbelől mind azt magában foglalja, mi adatokul mezőgazdasági statistikához ezen katasteri munkálatból használható.

Bármily hiányosak legyenek egyébiránt részben a katasteri munkálatok, eredményeik nemesak jobbak hiányában, de absolute is becsesel bírnak. Alapúl mindenesetre elfogadhatók, melyen, a hiányokat kiigazítva, tovább építeni immár a mi kötelességünk.

Ma már legalább azon helyzetben vagyunk, hogy nagyjából ismerjük termő földünk területét, és tudjuk továbbá mikép oszlik az fel művelési ágak szerint.

Nem tagadhatni, hogy a katasteri fölvételek óta tekintélyes változások történtek épen a művelési ágakban. Nevezetesen a szántóföld az, mely a rét és legelő, a nádas és erdő rovására tetemesen szaporodott, habár ezen szaporodás, illetőleg ennyi földnek eke alá vétele azért nem mondható általában előnyösnek, mert az általa megfogyott barom-állománynak kellő eltartásáról, illetőleg gyarapításáról megfelelő takarmánytermelés által nem volt gondoskodva. Viszont azonban egyik előnye a katasternek, hogy a művelési ágaknak, többnyire okszerűbb kezelés céljából való megváltoztatását nem veszi azonnal számba, mert csak így lehetséges, hogy az okszerűbb gazdálkodásmód, a költséggel járó földjavítás stb. több ideig mintegy adómentességet élvezvén, több kedvvel s a jüvedelmezés biztosabb kilátása mellett eszközölhető.

Mily arányban fokozódhatott pedig a szántóföld a többi művelési ághoz képest, habár kimutatni azt nem is vagyunk képesek, de következtethetünk reá tetemesen gyarapodott gabonatermelésünk után. Buzatermelésünk például, mely, mint tudvalevő, földművelésünk legfontosabb részét képezi, a kataster elkészítése vagyis 1853 óta 1867-ig csupán a szűkebb értelemben vett Magyarországon 2.²² millió holdról (kétszeressel együtt) 3.⁷⁷ millió holdra, vagyis több mint másfélszer annyira emelkedett, ez 1.⁵⁵ millió holdnyi többlet pedig részint az erdő és nádasok irtásából, részint a mentesített föld és feltört legelő szántófölddé és legnagyobb részt búzatermelővé való változtatása által került; mert a rozs például, mely ugyancsak 1853-ban közel 1.⁸⁵ millió hold földet foglalt el, tavaly is csak 1.⁹⁵ millió holdat vagyis alig 100.000 holddal többlet vett igénybe.

Ha a földadóideiglen behozása után készült telekkönyvek kevésbé hevenyészve készülnek vala s a földbirtokoson kívül birtoka nagyságát, becsértékét, jövedelmét is összhangzatosan a földkönyv kivonatával magukban foglalják: birtokviszonyaink iránt is sokkal alaposabb tudomással bírnánk, mint jelenleg, és nemcsak azt tudnók pontosan megmondani, hány földbirtokosa van Magyarországnak, hanem azt is megmondhatnók, ki mennyi s miféle birtokkal rendelkezik, vagyis: miután a statistikának tényekkel s nem személyekkel van dolga, megmondhatnók az összes mezőgazdasági földterületből mennyi van a kis birtokos, a régi úrbéres vagy paraszt kezén, hány és mekkora földrészlet képezi az úgynevezett középbirtokot, mennyi a nagybirtok, uradalom stb. Természetes, hogy ezen fogalmakat előbb szigorúan,

nem önkényesen fölvelt, hanem hazai viszonyainkon alapuló kules szerint kellene megállapítani, de az adatokat hozzá szintén a telekkönyvnek kellene nyújtani.

A kataster és telekkönyv volnának e szerint azon források, melyekből a mezőgazdasági statistika legbecsesebb adatai kerülhetnének, ezek tekinthetők alapúl, melyen a mezőgazdasági statistika épülete volna felemelhető.

Habár itt se helye, se ideje annak, hogy a telekkönyvi és katasteri rendszer minőségét vitassuk, annyit bátran állíthatni, hogy mindkettő akkor készül vala leghelyesebben, ha egymást kiegészítve egy intézményt alkot. A telekkönyvnek nem csupán adóssági lajstromnak kellene lenni, hanem a földbirtokos tulajdoni jogezimén kívül birtoka nagyságát és területét, értékét, jövedelmét és terheit is bivatva volna kimutatni; a katasternek pedig nem csupán adószorozatnak kellene lenni, hanem karöltve a telekkönyvvel, számon és nyilvántartani a birtokváltozásokat, s a mérnöki és jogi alapon készült telekkönyvi kivonatnak illetőleg birtokívnek, még helyesebben pedig a térképnek nyilvános okmányul és alapul kellene szolgálni minden néven nevezendő birtokváltozásnál, vételnél s eladásnál csakúgy, mint hitelnyitásnál vagy adókivevésnél.

Nem kutatva egyébíránt, vajjon mely katasteri rendszer a helyesebb — mert erre is, mint minden nagyobb szerű államin-tézményre nézve ellenkező nézetek uralkodnak, melyek többnyire a meglevő intézmény hiányainak kutatásából és javítási kísérletekből erednek — nem kutatva tehát, vajjon helyesebb-e az értékkataster, mely a birtok tőkeértékét akarja adóalapul elfogadni, vagy a jövedelmi és részletkataster-e a tökéletesebb, mely az egyes birtokrészletek jövedelme szerint szabja meg a telekadót: itt méltán mellőzhetjük a kataster adózási céljait s csak azon szempontból tekintjük, melyből reánk nézve, mint a mezőgazdasági statistika egyik főfontosságú alapja bír érdekkal.

A kataster szükséges volta a legrégebb időktől fogva volt elismerve. Nem szólva arról, hogy ily katasteri munkálatok nyomai már Ázsia őskorában is föllelhetők; nem is említve Herodotot, kinek elbeszélése szerint Dárius a kisázsiai görög városokra rótt hadisarczot katasteri fölvételek alapján vetette ki; Caesarról tudjuk, hogy galliai hadjárata alkalmával három görög földmérő kísérte, kiknek feladata volt a meghódított országok katas-terét készíteni el. Spanyolországban oly régóta létezett katas-

ter, hogy elkészítését még a mórokra vezetik vissza; a mostani Belgium pedig már a 14-dik század elején bírt katasterrel. Mind ezek egyébiránt csak illusztráló példák ez intézmény régisége mellett, de voltaképi minőségéről mégis csak keveset tudunk.

Az újabbkori katasteri műveletek legelsejének, mely a most is dívó katasteri rendszerhez már közel állt, általában a lombardiaiakat tekintik, mely 1718-ban rendeltetett el. Ez szolgált például a francziáknak is, kiknek nemzeti gyűlése 1791-ben indítá meg e munkálatokat, melyek 1830-ig Franciaországban alig felére terjedtek s noha az óta több erélylyel folytattattak, mégis csak 1852-ben készültek el teljesen.

Legújabbban merült csak fel az állítás, még pedig lajtántúli szomszédaink részéről s elég indokoltan, hogy az újabbkori legelső katasteri műveletek túl tulajdonképen nem a lombardiaiakat tekintendők, hanem, hogy színhelyök hazánkban, nevezetesen a Maros, Tisza és Duna között, vagyis az úgynevezett bánási megyékben keresendő. A törökök kiűzése után visszafoglalt bánóságban ugyanis a régi földesurak kihaltával majd az egész földbirtok a koronára szállt, mely ott közel 200 községet alkotott többnyire telepítés által és rendszeres terv alapján. Az akkor kiadott úgynevezett bánási urbarium a magán- és személyes földbirtokot szabályozta s a parasztnak nemcsak odaitélte, hanem tényleg kimérte telkőket s róla térképeket s jegyzőkönyveket véve föl, valóságos telekkönyveket alkotott; külön telektörvényt is nyomattak, mely a parasztlakosság összes viszonyait a községhez és földesurasághoz szabályozta. „Valóban — mond Wessely — nem a híres milanoi kataster, hanem a bánási úrbéri törvény az első nagyszerű és teljes országos katasteri mű, mely Európában végrehajtott; a magyar bánáság volt az első, mely szabatos, a legkisebb részletekig hatoló művelési ágakbeli és általános térképeket kapott a hozzájuk tartozó agrarstatistikával egyetemben; és ha ezen, az akkori időre nézve csodálatos mű köztudomásra jut, egész Európa bámulatát nyerte volna ki.“

Ausztriában általában csak 1817-ben indultak meg a katasteri munkák és Csehországban csak az imént fejeztettek be, Tirolban pedig még most is folynak. Magyarországon egy 1850-ben kelt császári pátiens alapján készültek a katasteri műveletekhez hasonló munkálatok és csupán a földadó kivétele végett eszközöltetvén, 1853-ban nagyrészt be is fejeztettek; a voltaképi katasteri munkák egyébiránt most is folynak és az ország legnagyobb részében hátra van még a részletes fölmérés.

Tényleg a katasteri munka úgy áll, hogy 1867 végével

Magyarországon 1.675 mf. volt háromszögileg 1.263.₅ mf. részletesen
 Horvát-Tótországban 338.₁ mf. volt háromszögileg 338.₁ mf.
 részletesen

Erdélyben — " " " — "
 részletesen fölmérve.

Mig tehát Horvát-Tótország már részletesen is föl van mérve, sőt a
 könyomatú térképek is elkészültek, Erdélyben még sem a három-
 szögelési, sem a részletes fölmérés még meg nem indult s így
 Magyarországon még 3.003.₀ illetőleg 3.115.₄

Erdélyben pedig mindkétféleképen még 951.₃
 mértföld marad fölmérendő; a becslés pedig még mind a három
 országban vagyis összesen 5.017 □ mértföldön még eszközendő.

Tudvalevő ugyanis, hogy a katasteri munkálatok négy főrészből állanak, melyek:

- 1) a fölmérés;
- 2) a földjövedelem megbecslése;
- 3) a fölszólalások megvizsgálása; és
- 4) a nyilvántartás.

Ezen négy főművelet több rendbeli előmunkálatot tesz szükségessé, melyeket röviden következőleg lehet felsorolni:

- 1) az adóközség határleírása;
- 2) a dűlök s telkek helyrajzi számbavétele s a mivelési ágak bementése;
- 3) a föld használati módjának megállapítása;
- 4) a föld minősége fokozatainak meghatározása vagyis az osztályozás;
- 5) a vallomány-könyv készítése; és
- 6) a megállapított osztályokba való sorozás.

A nélkül, hogy az egyes műveletek külön tanulmányozásába bocsátkoznánk, meg fogjuk később látni, mily adatokat szolgáltat a bevégzett kataster a mezőgazdasági statistikának, előbb azonban egy rövid pillantást kell vetnünk az ország földrajzi, földtani s éghajlati viszonyaira.

III.

Földrajzi, éghajlati és földtani viszonyok.

A mezőgazdaság és statistikájának alapja a föld és terület, ha tehát valamely ország földmívelési viszonyainak ismertetéséről van szó, okvetlenül földrajzi helyzetére, természeti tagozására, szóval oro- és hydrográfiai vagyis földalakzati és vízrendszerbeli, részben geologiai és klimatologiai vagyis földtani és éghajlati viszonyaira is ki kell a kutatásnak terjedni.

Magyarországnak ez irányban való megismertetésére nézve nem nélkülözzük egyébiránt az előmunkálatokat és Hunfalvy János-nak „A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása“ czimű, a m. t. Akadémia megbízásából készült jeles műve egyik legkitünőbb munka, mely nemcsak hazai irodalmunkban foglal el kiváló helyet, de bármely más mivelte nemzet szakbeli irodalmának is becsületére válnék. Ugyan e tárgyra vonatkozó becses forrásműnek mondható a német mezőgazdák és erdészek f. évben Bécsben ülésezett XXVI. gyűlésének emlékül szánt s e czím alatt második kiadásban megjelent mű: „Die Bodenverhältnisse Oesterreichs“, melyet eredetiben 1866-ban ugyan e czélra készítettett a bécsi kormány, 1868-ban pedig Dr. Lorenz és Wessely szerkesztése alatt s kitünő, részben hazai szakférfiak közreműködése mellett lényegesen bővítettett és teljesebbé tétetett.

Magyarországot, mint a földrajzból tudjuk, a déli folyamatárt (Száva és Duna) esekély kivételével, mindenütt kisebb-nagyobb bércek koszorúja övezi, melyet dél-nyugaton (a magyarhorvát tengerpart mentében és Dalmátia hosszában) a dinari hegylánczolathoz az ugynevezett Karst hegységhez tartozó, nyugaton a Száva, Dráva, Mura és Duna közt a stájer határ mentében az alpesek előfokai, a Dunától éjszakra Pozsonytól fölfelé az ugynevezett Kis-karpátok, az egész éjszaki, keleti, sőt Erdélyt tekintve, déli határon is pedig a karpátok bércei képeznek.

Az alpesek keleti előfokai határainkat Horvátországban s a vele határos Magyarországon nyugatról érik. Hullámzatos dombos vidék ez, mely majdnem síkká válik, a hol a magyar alföldre nyúlik. Völgyei az e vidéken létező folyamokkal egyenközüen haladnak, többnyire elég szélesek s a nép száján külön elnevezést nyertek. Így horvát testvéreink Zagorje névvel jelzik az alpesekhez legközelebb fekvő dombos vidéket, Podravina náluk a Dráva-völgye, Posavina a Szávác, többnyire már Szlavóniában, a Muraköz elnevezést pedig mindnyájan ismerjük. Ugyancsak túl a Dunán terjed el a Bakony s nyújtja végszárait a Dunáig a Vértes hegység és Vértesalja.

Az alpesek keleti elő- s végfokaival szemben kezdődnek, többnyire szakgatott domborozatokban a kis karpátok s mind inkább emelkedve, nagyobb részben egyenközü magaslátokban vonulva nagy karpátokká válnak, melyek részben éles gerinczeket, hosszú hegyhátakat, gyakran meredek bérceket alkotnak, körülövezve szelidebb alkattú, kerekébb hegy- és domborok által, s itt-ott hosszú ágazatokat bocsátva be közel az ország szivéig, mint például a Mátra hegységben. Mindenütt tágabb — szűkébb, legnagyobb részben túja tenyészetű völgyeket képeznek, melyek főbbjeimind éjszokról délnek nyílnak, csekélyebbjei egyébiránt itt-ott meredek torkolatokká is válnak vagy keskeny szalagként szorulnak a hegyek közé. A karpát-hegység egyáltalában arról nevezetes, hogy közel 300 mértföldnyi hosszában s harmadfél ezer □ mértföldnyi medenczét övedző láncolatában a legnagyobb változatossággal tünteti föl mindazt, mit hegyes-völgyes vidék csak nyújthat, s innen a nagy változékonyság mezőgazdasági viszonyaiban is.

Ezen hegyi határokon belől terül el a nagy magyar síkság, melynek felülete alig 2—400 lábnyira emelkedik a tenger szíve fölé. E nagy síkság egyébiránt nem egy tagban fekszik, és meg lehet különböztetni az ugynevezett pozsonyi medenczét vagy kis magyar síkot, s a nagy magyar síkot vagy medenczét, az alföldet. Amaz Dévénytől Esztergomig nyúlik délnyugatra a Bakonyhegység által övedzve, mely az említett horvát-szlavon mészhegység kinyúló előfokának tekinthető. Az esztergam-vissegrád-budai hegységen alól, mely övező hegy- és dombsornak tekinthető, s mintegy szemben vele nyúlik el a Duna-Tisza közötti hegyhát, azon alól pedig délnek Kalocsa és Ujvidék közt az ugynevezett Sárköz, míg délkeletnek az említett másik nagy medence: a magyar alföld terül el.

Ezen, annyira különböző földterület tehát a tér, melyen a haza jóllétének egyik legfőbb tényezője, a mezőgazdasági ipar működni hivatva van. A földterületen kívül azonban még számos egyéb viszony és körülmény foly be az iparra, hol előmozdítólag, hol ellenségeképen. Csak, ha mind ezekre is legalább futólag pillantottunk, vehetjük számba magát a mezőgazdasági termelést s kutathatjuk eredményeit is.

Hogy a mezőgazdasági termelésre nézve az éghajlat egyik legfőbb, ha nem épen a legfőbb fontosságú tényező, általánosan el van ismervé.

Az éghajlati viszonyok megismerése végett pedig az Európán kívül fekvő klimatikai tényezőkre is kell figyelni, mert Európának magának sincs, még kevésbé van pedig hazánknak önálló éghajlata, habár helyi befolyásokat az éghajlat némi változtatására el kell ismernünk.

Az éghajlatra általában legfőbb befolyással vannak a sarkvidék s az egyenlítő, a leghidegebb s legmelegebb égajlak. E két vidék ellentétes hőmérséklete okozza egyrészt az éjszak-keletnek közel a földszínehez vonuló hideg s nehéz sarki áramlatot; másrészt a magasabban vonuló meleg egyenlítői áramlatot, mely dél-nyugatnak haladva a sark felé ereszkedik. Míg e két áramlat valamelyike hozzánk ér, eredeti hevességéből sokat veszített és se az egyiknek folyton felettünk, se a másiknak folyton körülöttünk, azaz földszint nem kell áramlania, hanem mérsékelve egyik és másik is, de eredeti jellegéből még sem kivetkőztetve, váltakozva ér, s a szerint a mint ér az éjszakai áramlat van télen hideg, nyáron derült, nem mindig hűvös, mindkét esetben pedig száraz időnk; s a szerint, a mint a déli áramlat ér, van télen-nyáron nedves s az évszakhoz aránylag enyhe vagy meleg időnk.

Az ezen áramlatok által útközben ért vizek, hegyek, erdők vagy kopár síkok, a mint egyrészt enyhítik eredeti hatalmukat, másrészt helyi szelek keletkezésére szolgáltatnak alkalmat. A fölmelegedett sík kopárság és hűvösebb erdős bérecek különböző hőmérsékű térei fölött ugyanis a melegebb s hidegebb lég-áramlat egyensúlyba jutni törekszik, mi szél alakjában történik.

Ily módon támadnak azon éghajlati jelenségek, melyeket helyi éghajlatnak szoktunk mondani s a melynek a mint nagy befolyása van a mezőgazdasági termelésre, úgy csakis az ország földrajzi helyzetéből, úgyszólván földalakzatából érthető meg.

Ezen helyi éghajlat viszonyainak fölismerése végett tehát újra vissza kell nyulnunk a korábban vázolt földrajzi képhez s itt leg-

előbb is a magyar alföld fátalán rónáin kell megállapodnunk, melyeknek befolyása következtében egész Magyarország, sőt még a kárpáti vidékeknek is csekélyebb légnedvessége és esőmennyisége van, mint a magyar-osztrák monarchia nyugati felének.

Az Európán kívül eső, de az említett két nagy légáramlattal kapcsolatban nagy befolyása van a saharai sivatagnak is, mely felé az éjszakai hidegebb levegő tolul, elfoglalván a fölmelegült sík fölött megkönnyült s fölszállt levegő helyét, holott megfordítva, kisebb ellentétek idején a scirocco nevezete alatt ismert hő szélvész nemcsak a magyar tengerpartot söpri, hanem áthat a déli alpeseken és gyakran az éjszakai kárpátokig sőt azokon túl is hatol. Ha ezen szél alföldi rónáinkon száguld keresztül s a földközi tengerből sok nedvességet magába nem gyűjtött volt, perzselve szarítja levegőnket s csak a Mátra s Tátra erdős bérczein törik meg gyászos ereje, habár az ottani hűvösebb légkör sem bírja végleg megfosztani eredeti jellegéből és csak hatalmát képes némileg csökkenteni.

Az ilykép fokozott esőtlenység annyira megy, hogy míg a monarchia nyugati részében az évenkénti átlagos esőmennyiség a hegysekben 50—70", sőt egyes helyeken éppen 70—100", keleti részében alig éri el még a hegységben is a 40"-et, legnagyobbbrészt csak 15—30 hüvelyk között változik, magán a rónaságon pedig sokhelyt 15 hüvelyket sem ér el.

Részben a kárpátok, nagyobb mérvben pedig a nyugati alpesek viszont fokozzák az esőt s a lég nedvességét s a tőlük eredő légáramlatok gyakran 15 mértföldnyire hatnak ki a szomszéd vidékre, általában pedig mérsékelő befolyást gyakorolnak a végletekre. Hogy a kárpátok e tekintetben csekélyebb hatásuk az alpeseknél, részint a bérczek csekélyebb tömegéből, a hó és jég kevesebb mennyiségéből, de még onnan is magyarázható, hogy szélesebb völgyek és öblök hatolnak be a hegységek kebelébe, s nagyobb erővel engedik működni a déli áramlatnak a magyar pusztákon át fölfelé tóduló száraz melegét.

Az alföld pusztáit pedig éppen a hőmérsék roppant végletei jellemzik. A tél itt oly hideg, mint akár Csehország legéjszakai részén, holott márcziustól fogva a meleg rendszerint oly gyorsan fokozódik, hogy már ápril-májusban Olaszországéval versenyezhet. A nyári eső ritkaság, de nem annyira a késői fagy, ha pedig jut nyári eső, többnyire aratás idején éri a földet, nagy panaszára a gazdának, ki ép ezen téren legfőbb súlyt a gabonára fektet, mely akkor ritkán van már lábon s így a nyári esőnek többé hasznát sem veheti. Az éghajlat e makranczossága oka részben annak is, hogy a

befásítás nem terjed eléggé, mert a fatenyészség a késő fagyok s a roppant hőség közé eső rövid időre van szorítva, s csak kevés fanemnél enged kellő kiképzést, holott épen a bujább fatenyészet volna hivatva e véglotek mérséklésére hatni. Csak is az éghajlat eme szomorú jellegéből magyarázható, hogy az alföld gazdag televény földje, mely kedvező időjárás mellett csodálatos termést képes adni, hosszabb évi átlagokban kevesebbet termel a silányabb, de egyenletesebb termésű felvidéki s erdélyi földeknel. Az 1867-dik évet megelőző 77 évben ugyanis 23 rossz esztendő volt s közülök 19-et okozott az aszály s csak 4-et a túlnedvesség meg fagy.

Erdély e tekintetben szerencsésebben van helyezve. Az azt környező karpátok nagyrészt bérczi éghajlatot kölcsönöznek a medencének, a tavaszi eső gyakoribb s nedvességi készletet hagyván nyárára, a szárazabb ősszel nem árt többé a gabonatermelésnek.

De a síkokat szegélyző domb- és hegyvidékek Magyarországon is szerencsésebbek éghajlat dolgában, mert habár a késői fagyok ezeket is látogatják, a később beálló tavasz következtében még sem tesznek annyi kárt, mert a tenyészet ritkán haladt annyira, hogy egy kis perzselés az aratást is tönkre tehetné. Enyheségök egyik oka az is, hogy délnek csapva, az enyhe déli szeleknek megnyílnak s messze föl utat engednek.

Valamint tehát a helyi éghajlat a földrajzi helyzettől és földalakzattól, s némileg a boritéktól, a növényzettől függ, úgy a maga részéről is visszahat a növényéletre s részint egész fajok létezését teszi lehetővé vagy lehetetlenné, részint a létező fajok többé kevésbé teljes kifejlődésére foly be.

A növényzet, mint a mezőgazdaság egyik fő tárgyának ismertetése végett Hunfalvy, említett munkájában, négy külön területre osztja hazánkat, ugyanis:

- a karpáti hegy- és havasvidékre;
- a dombozatos és szigetegységek vidékére;
- az alföldre; és

az ádriai tengerpart s a horvát-dalmátországi hegyvidék területére. Legtöbb változást tüntetnek fel a hegységek, de már a karpátokat sem lehet általában jellemezni, mert éjszaknyugati részök inkább az alpesek növényzeti viszonyait tünteti fel, holott az éjszakeleti és erdélyi karpátok leginkább tükrözik vissza Magyarország voltaképi növényéletét. A legnagyobb különbség egyébiránt leginkább a megszabható növényzeti övek magaslataiban rejlik, s míg például nyugaton s éjszaknyugaton a gabonatermelés és gyümölcs-

tenyésztés, a kaszálók és erdőszegélyek öve 600 és 1000 láb között terjed el és a bor csak déli részsein terem; a lombfavirány öve 1000 és 3000 láb közt virul; a tűlevelesek viránya 3000—4600 lábig terjed; 5600 lábig pedig csak törpefák kúsznak — addig az erdélyi karpátokban még 3900'-nyi magasságban is találni rozs- és zabföldket, a lombos fák 4900'-ig hatolnak fel, tűlevelűek pedig még 5800'-nyi magasságban is találhatók.

A növényélet különféleségét az éghajlaton kívül nagyrészt a földtani viszonyok is okozzák, melyektől a talaj minősége függ. Legnagyobb befolyással vannak erre a különböző korú mészközetek; minél fogva az éjszaknyugati karpátok viránya is oly változatos; kevésbé változatos az éjszaki vonalon, majdnem szakadatlan övet képező homokkő, mely csak itt-ott váltakozván pala- és mészkőrétegekkel, bújja tenyésztett, nedves, de kevésbé változatos növényzetet épül. Leggazdagabb virányú az erdélyi hegység, melyben a jegőzős palaközetek roppant tömegűek s vízben is bővelkedvén, igen dús legelőket szolgáltatnak.

Az alföldre nézve ismét különbséget kell tennünk a nyugati és délkeleti medence között. Amott a környező dombvidék hatása sokkal inkább van kifejlődve, semhogy az alföldi jelleg teljesen érvényre juthatna, növényzete mind a mellett gazdag, s a Magyarországon termeltetni szokott növénynek úgyszólván minden faja fellelhető ott is. A tipikus magyar színezet azonban legélelkebben az igazi alföldön az áradmányi rétegekkel borított sikon jelenkezik. E lapályt csak alacsony dombhátak és buczkák teszik néhol hullámossá, tengersíkját a mívelt téreken kívül csak álló vízei és szikes szigetei, zsombékos fenekei és rengeteg nádasai szakítják meg. Ez ősvadon azonban csak kevés helyt található fel többé. A Tisza s Duna szabályozásai mind szűkebbre szorítják a hajdan mértföldnyi mocsarakat s csak némely áthatlan szikes helyek mutatnak még álló vizeket, némely nagyobb fenekek zsombékosokat s nádasokat, s a mind inkább mívelés alá került föld hazánk legtermékenyebb észkei-közé tartozik, melyeken a gabona minden fajai díszlenek, hol a dinnye szántóföldön terem, a kukoricza erdőköt képez s a doány féléles leveleket bocsát.

Nem bocsátkozva behatóbb földtani megkülönböztetésekbe, melyek külön szaktudomány tárgyai s külön szakismereteket föltételeznek, itt csak annyit szükséges megjegyezni, hogy a legújabb lerakódások, melyek Magyarország területének legnagyobb részét is képezik, többnyire a folyamok árterére szorítkoznak s annyiban ama terület közetétől függenek, melyből a vizek erednek. Így a Du-

nát kivéve, többnyire homokkőzetekből eredő folyóink legnagyobb-részt homokos, de sokhelyt agyag-vegyületű rétegeket képeztek, melyek az alföldön, főleg a megelőzött moesár-tenyészetből eredett humussal vegyülve gazdagon termő talajt alkotnak.

A talaj pedig a mezőgazdasági termelésnek a földrajzi helyzeten, földalakzaton és éghajlaton kívül egyik további főfontosságú tényezője.

A talaj minősége kapcsolatban van — mint említém — a föld geológiai képződésével s innen következik, hogy Magyarország sík-jaí legnagyobb-részt televény földből (Fluthschutt), hegyes vidékei omladványból (Grundschutt) állanak, még pedig könnyen porhanyodó kiválólag agyagtartalmú kövekből, minő az agyagos homokkő, a porphyr, trachyt, zagyla (Gneiss). A televényföld szintén nagyrészt agyagos, erős rétegekben borul az altalajra s a Duna-Tisza közén a Nyir vidékén stb. homokos talajjá változik. Kiváló fontosságú az alföld említett fekete földje amaz agyagos homokkeverékű gazdag humustartalmú fekete föld, mely nem annyira külön vegyületénél, mint inkább annál fogva alapítá meg a magyar alföld világhírű termőképességét, hogy rétege néhol 3—4 öl vastagságú, holott a nyugati medenceze sokhelyt hasonvegyületű földje többhelyt alig $\frac{1}{2}$ —1 lábnyira borítja a terméketlen kavicsot.

Magyarországnak ezen általános jóvegyületű talajában rejlik termőképessége, melyet a közben-közben felmerülő homokbuczkák és szikes szigetek helyi tekintetben igen, de általán megrontani nem bírnak. Termelésének főellensége csak klimatikus, vagyis az általában s rendszerint uralkodó szárazság; s e két körülmény, összefoglalva a legnagyobb-részt tágterjedelmű földbirtokkal, igazolja valamennyire, ha nem is menti a külföld részéről gyakran megtámadott magyar gazdasági rendszert.

A szárazság látogatta alföldnek egyébiránt nagy előnyére van és biztosítja legalább valamennyire az aszály által tönkre teendő vetéseit, az úgynevezett földárja vagyis a téli nedvességből a felrétteg alá szivárgott s nagyobb medencében összegyűlt hó- és esőviz. Ez föld alatt lassan a folyamok és patakok medrei felé haladván, s ott találkozáván a folyóktól oldalt szivárgó vízzel, sokhelyt fölfelé tódul s alólról üdíti a nap hove által majdnem kiaszalt vetéseket. Tény az, hogy a földárja gyakran látható befolyás, azaz helyi esőzések nélkül nő és fakad mintegy a fölszínre, mi máskép nem magyarázható, mint hogy a hegységekben volt nagyobb esőzések részint a nyíltan hőmpölygő folyók vizeit, részint a földalatti csatornáknak patakozó ereket megduzzasztván, az ár a föld likacsossága foly-

tán feljebb-feljebb emelkedik, mi nyíltan látható kisebb álló vizeknél és fenekeknél, melyek gyakran majd végleg kiszáradva, eső nélkül is újra megtelnek.

Az alföld legtöbb terményei egyévtűek, vagyis egy év lefolyása alatt kénytelenek kelni, tenyészni s megérni, s annyiban e vidék nem kedvez a fatenyésztésnek, a minthogy csakugyan fátlan pusztaság az alföld egyik főjellemezője, s a hol erdei vannak is, azok inkább már a határos dombövekhez és hegyi előfokokhoz tartoznak s a valódi lapályhoz nem számíthatók.

Ismerve így legalább nagyjából és főjelleme szerint a földet, melyen a magyar gazda Angliát is tápláló és gyakran Franciaország hiányait is pótló gabonáját termeli, részletesebben bocsátkozhatunk immár a mezőgazdasági statistika tulajdonképeni feladatába s indulhatunk vizsgálatára annak, mikép oszlik fel az ország területe művelési ágakra, melyek e különböző művelési ágak terményei s hogyan működik össze a termelés három főtenyezője: a természet, munka és tőke arra nézve, hogy Magyarország ezen legfőbb fontosságú iparának fejlődésével jólétében is gyarapodjék?

IV.

Statistikai előmunkálatok és források.

Mezőgazdasági statistika létrehozásában, általánosan elismert nagy, úgyszólván mellőzhetetlen szükségességénél fogva, régóta törekednek a miveltebb államokban. Belgiumban legnagyobb részt a gazdasági egyesületek szolgáltatják a szükséges adatokat; Franciaországban nagyszerű enquéte útján iparkodott a kormány a szükséges adatok birtokába jutni; Poroszországban most hirdetik a mezőgazdasági statistika közelben megjelenendő nagy művét; a kisebb német államokban pedig többnyire kérdőívek kibocsátása által iparkodnak egyes kerületek minél tüzetesebb leírását eszközölni s ez úton jutni általános agrarstatistikához stb.

Ausztriában nevezetesen a kereskedelmi és közgazdasági cs. kir. ministerium buzgólkodott ily statistika létrehozásában, és 1864-ben külön emlékiratot adott ki e czim alatt: „Grundzüge für eine Agricultur-Statistik des österreichischen Kaiserstaates.“ Ez emlékiratban a ministerium azon szempontból indult, hogy nem elég az őstermelés, nevezetesen a mezőgazdaság és erdészet terén való teendőinek megoldásához annak ismerete, mi a közgazdasági fejlődés jelen állapotában már tényül nyilatkozik, hanem ismerni kell a képességet és a termelés azon föltételeit is, mely mellett s melyek alatt ezen fejlődés a lehetőség köréből a valóságba lép. Ezen vezéreszme mellett készült azután az említett vázlat, mely véleményadás végett a stat. központi bizottságnak is kiadatott.

A tervezet fontosságát tárgyalván a bécsi ministerium oly elvek szerint kívánja az agrarstatistikát létesíteni, hogy belőle ne csak a különféle művelési ágak terjedelme és felosztása, hanem egyúttal jövedelmök, továbbá a phisikai, technikai, társadalmi, politikai és kereskedelmi föltételek is összefüggőleg kitünjenek, melyek alatt a jövedelem tényleg elérhető.

Kiemelvén továbbá az emlékirat az ily statistika eddigi hiányait, felsorolja az eddig igénybe vett segédszereket s igen helyesen emeli ki, hogy a geologiai föltételek, például, csak az illető vidék kőzeti vázát, de koránsem talaját veszik figyelembe, mi a mezőgazdasági statistikánál főfontosságú; hogy a meteorologiai évkönyvek például, oly alakban közlik adataikat, melyek a természettanra nézve jók lehetnek, de a mezőgazdasági termelés igényeinek meg nem felelnek stb.

Külön fejezetben pontozza továbbá a szándékolt fölvételek irányát s terjedelmét, sőt utasítást is ad mintamunkálat elkészítéséhez, melyhez még példaképen betöltött táblázatok is csatoltatnak.

Ezen tervezet alapján később ugyanazon ministerium Dr. Lorenz József, ministeri fogalmazót bizta meg, hogy mezőgazdaságstatistikai kísérleti munkát eszközöljön Felső-Ausztria néhány kerületében azon irányelvek szerint, melyek az említett emlékiratban kijelöltek. A munka 1864 őszszel megkezdetvén, 1865 nyáron több ideai megszakítás után befejeztetett és 1866 őszszel külön füzetben közzététetett.

E munka a külföld itélete szerint is a legjobb, a mi eddigelé mezőgazdasági statistika dolgában Ausztriában létrehozott, hibája azonban az, hogy oly részletes s oly munkával jár, minőt egész ország statistikájára nézve követni, roppant, az eredménynyel arányban sem álló költség nélkül lehetetlen.

Beosztásának rövid kivonatát csak azért közlöm, mert a mezőgazdasági statistika egész terére terjed. Felső-Ausztria mezőgazdasági fővidékének rövid jellemzése után ugyanis adja a mezőgazdasági termelés természetes alapjait; — ezt követi

a föld felosztása községenkint;

a művelési ágak és birtokrészek térmértéke, százaléka, felosztása a lakosságra, s ennek különféle ki- és átszámítása a területi nagyság szerint; ezzel átmegy

a növénytermelésre szántóföldön, réten, kertben, erdőben, mindenütt apró részletezéssel; következik:

az állattenyésztés s az abból folyó termelés;

a mezőgazdasági mellékiparágak;

a mezőgazdasági munkaerők;

a parasztháztartás, beleszámítva a hitelviszonyokat;

a kereskedelmi viszonyok;

a tiszta jövedelem és földérték.

Végre pedig függelékben utal szerző a munkálatból vonható közzgazdasági következtetésekre, azontúl pedig itt követi el a legna-

gyobb hibát, midőn érzvén, hogy a munka ily részletesen egész országra nézve keresztül nem vihető — azt állítja, hogy megrövidítése kedvéért kisebb, tipikai területekről nagyobb általuk képviselt egész vidékekre lehetne következtetni.

Már pedig a statistika föladata nem a következtetés s bár gyakran ki nem kerülheti, főleg nagy számításoknál, mégis csak ismert számok alapján teheti azt; de vidékről vidékre következtetni, egy helyen talált viszonyokat a másokban föltételeznie nem szabad, s Engel helyesen jegyzi meg a porosz statistikai hivatal lapjában a munkáról szóló bírálata alkalmával, hogy a mezőgazdasági statisztikának házról házra kell járni az adatok gyűjtésében s erre az egész nemzet közreműködése kell, következtetésekkel megbízható statisztikai mű nem alkotható.

Gazdasági statistika létesítéséről egyébiránt van gondoskodva a magyar kormány részéről is, s egy erre vonatkozó javaslat már az 1868. jun. 14-én Pesten tartott országos gazdasági értekezlet elé is terjesztetett a földművelésügyi m. kir. minister által. Miután pedig amaz értekezlet számos fontos s azt közvetlenebbül érdeklő kérdések miatt ez ügy részleteibe nem bocsátkozhatott, s csak elvben mondá ki létrehozása szükségességét: ugyan e tervet később az országos magyar statistikai tanácsnak bocsátatott a terjesztésére. A tanács szakértőkből alakult bizottsága kedvezően nyilatkozott a tervezetről s jelenleg csak kivitele iránt folynak a tanácskozások.

Mielőtt azonban ezen tervet legalább általános ismertetéséhez fognék, miután az egész a „Hiv. stat. közlemények“ II. füzetében amúgy is ki van nyomatva: lássuk előbb mily mezőgazdasági statistikai anyaggal rendelkezünk már is, mely anyag legnagyobb részét eddigelé a katasteri fölvételek szolgáltatták.

A kataster utján tudjuk meg mindenekelőtt mennyi a termő és terméketlen föld. Ez a magyar koronára nézve következőleg van megállapítva: Van

	termő terület 1600 □ölt holdakban	terméketlen
Magyarországon	31.297.991	5.978.709
Horvát-Tótországbán	2.901.403	447.797
Erdélyben	8.261.255	1.287.245
a határőrvidéken	4.672.729	1.157.271
Összesen	47.133.378	8.871.022
A monarchia lajtántúli részei- ben van	46.682.695	5.482.305

Vagyis százalékokban kifejezve:

Magyarországon	83. ₉₆ %	termő	16. ₀₄ %	terméketlen
Horvát-Tótországban	86. ₆₃ "	"	13. ₃₇ "	"
Erdélyben	86. ₅₂ "	"	13. ₄₈ "	"
Határőrvidéken	80. ₁₅ "	"	19. ₈₅ "	"
átlag a magyar korona alatt	84. ₁₆		15. ₈₄	
a Lajtán túl	89. ₄₉		10. ₅₁	

A magyar birodalomban az átlag tehát 5%₀-kal több a terméketlen terület s nincs egy országa sem melyben a terméketlen terület csak 3.₅₀ %₀-et tenne, mint Morvaországban, vagy 2.₇₄-et, mint Bukovinában stb.

Itt azonban számba kell venni, hogy a terméketlen és egyáltalában hasznavehetlen terület közt nagy a különbség, a mennyiben a terméketlen térek közé a háztelkek (tehát még adózási tárgyak is), továbbá utak, folyók, csatornák stb. (tehát nagyfontosságú forgalmi tényezők), szintügy bele vannak foglalva, mint a például csakugyan használhatatlan meredek kopár sziklák vagy futó homok-sivatagok.

A katasterből tudjuk meg továbbá, mikép oszlik fel a termő föld művelési ágakra. Ezen művelési ágak Lajtán túl 20-nál több osztályba sorakoznak, Magyarországon csak szántóföld, szőlő, rét és kert, legelő, nádas és erdő van külön művelési águl feltüntetve, melyek közül a főbbek a következő számokkal szerepelnek:

Van	szántóföld	szőlő	rét és kert	legelő	erdő
Magyarorsz.	12.653.500	504.800	4.341.000	5.381.000	8.417.800
Horvát-Tótorsz.	890.100	57.100	375.000	325.900	1.253.300
Erdélyben	2.161.300	47.000	1.575.600	913.800	3.563.500
Határőrvidéken	1.379.800	49.900	839.200	779.700	1.624.100
Összesen	17.084.700	658.800	7.130.800	7.400.400	14.858.700

Az osztrák tar-

tományokban 16.459.700 385.800 6.079.500 7.098.000 16.608.100

Mely összegekhez a magyar birodalomban még 274.400 hold nádas, a Lajtán túl pedig 1000 hold rizsföld (Istriában), 49.600 hold olaj- és 800 hold gesztenyeerdő járul.

Százalékokban kifejezve:

	Magyarorsz.	Horvát-Tótorsz.	Erdélyben	Határőrvidéken	Átlag
a szántóföld	40. ₄₃	30. ₆₈	26. ₁₆	29. ₅₃	36. ₂₄
a szőlő	1. ₆₁	1. ₉₇	0. ₅₇	1. ₀₇	1. ₃₉
rét és kert	13. ₈₇	12. ₉₂	19. ₀₇	17. ₉₆	15. ₁₃
legelő	17. ₁₉	11. ₂₃	11. ₀₆	16. ₆₉	15. ₇₀
erdő	26. ₁₉	43. ₂₀	43. ₁₄	34. ₇₅	31. ₅₂

holott a birodalomban átlag a szántóföld 35,75, a szőlő 1,11, a rét és kert 14,08, a legelő 15,45, az erdő 33,54 %^o-ot tesz. De vannak a monarchiában egyes országok, melyekben a szántóföld, mint legbecsesebb, sokkal nagyobb százalékot képvisel, így például Alsó-Ausztriában 42,67, Csehországban 49,94, Morvaországban még épen 52,66 %^o-ra rúg.

Mily fontossággal bír az egyes művelési ágaknak ily általános és százalékos számok szerinti kimutatása, később a gazdasági viszonyokról és a mezőgazdasági termelésről szóló fejezetekben még világosabban fog kiténni.

V.

Gazdasági és birtokviszonyok.

A gazdasági rendszert Magyarországon nem lehet az egész országra nézve egy megfelelő névvel jellemezni. Már a földnek — kezdetben felmutatott — különböző alakzatánál, a hegység és síkság különféleségénél fogva természetes, hogy a gazdálkodási mód is sokféle. Sokféle még akkor is, ha csak a községszerte dívó általános gazdálkodási rendszerre vagyunk tekintettel s néhány nagyobb földbirtokos okszerűen berendezett, a külföldi legjobb gazdasággal is versenyző gazdálkodását számon kívül hagyjuk.

Mégis a kizárólag hegyi, fősúlyt többnyire az erdőszetre fektető gazdasági módszereket mellőzve, Magyarország belsejében, az említett nagy medenczékben, s főleg a magyar alföldön üzött gazdálkodást bizonyos egyformaság jellemzi, melyet bátran az extensiv, roszul magyarul „külterjes“ szóval lehetne kifejezni.

Számszerint bizonyosan a legtöbb kisebb, főleg parasztgazdaság az úgynevezett hármas forgást (Dreifelderwirtschaft) alkalmazza, vagyis összes földjeit három részre osztva, egy-egy részt első évben buzával vagy rozsszal, másodikban valamely tavaszival veti be, harmadikban pedig ugarnak hagyja, még pedig rendszerint fekete, trágya nélküli ugarnak. Az ugar aztán többnyire legelőül szolgál. Az alföld jobb talaján két őszi vetés után jön kukoricza minden ugar nélkül, a repce utáni búza, bárha csak nagyobb és rendezett gazdaságokban, rendes vetésforgás. Kapás és kereskedelmi növények az ily kisebb gazdaságokban ritkán vannak a vetésforgásba fölvéve, hanem csak úgy, mint a jobban-jobban lábra kapó luczernások és lóherések külön földterületre esnek.

Hol és mily vetésforgás van szokásban, mely gazdasági rendszer dívik, főkép pedig mily haladásokat tesz az okszerűbb gazdálkodás, például a vetett takarmányra alapított állattenyésztés stb.

minderre nézve csak annyit tudunk, hogy minél több helyen fordult meg valaki az országban s minél több tapasztalatokat szerzett, annál inkább tudja nagyjából jellemezni az egyes vidékek termelési módszerét; de oly szakmunkánk, mely ezt terület és szám szerint kimutatná, nem létezik, ilyenül még a kataster sem fogadható el, mert adózási céljánál fogva nagyon is egyengetni, egy színvonalra emelni vagy leszorítani, egy középszámra redukálni iparkodott az egyes gazdasági rendszereket s a „községszerte divó gazdálkodás“ czíme alá könnyű volt egész kerületeket sorozni a szerint, a mint azillető becselő biztosok jól-rosszúl tanulmányozták a helyi viszonyokat.

De ép ezen viszonyokat megállapítani, ép e tekintetben tiszta fogalmat s világos képet nyújtani volna a mezőgazdasági statistika feladata; ennek létrehozásáig be kell érünk általános áttekintésekkel, minőket egyes szakférfiak tapasztalatai nyújtani képesek.

Ily szakmunkákban egyébiránt nem szenvedünk épen hiányt és Korizmiés Lászlónak „Gazdasági Levelek“ czimű s 1867-ben megjelent nagybecsű értekezései mezőgazdaságunk minden fontosabb ágára kiterjedvén, a helyzet általános ismertetésén kívül legtöbb helyt figyelemre méltó javaslatokat is foglalnak magukban hiányainak megjavítására.

Hasonlókép becses, némileg hasonló irányú műnek tekinthető Hídeghéthy Antal, akkor még ministeri tanácsosnak a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar kir. ministeriumban készült, „Mezőgazdasági viszonyaink vázlata“ czím alatt megjelent félhivatalos előterjesztése, mely a folyó év nyár derekán a közigazdasági minister úr által Pestre összehívott mezőgazdasági értekezlet számára készült s a mennyire a rendelkezhető statistikai anyag engedé, számokkal is illusztrálja gazdasági viszonyainkat.

Szintily irányban, s még inkább közigazdasági szempontból világítja meg összes gazdasági helyzetünket egy jeles külföldinek Ditz Henriknek 1867-ben megjelent s azóta magyarra is fordított „Die ungarische Landwirthschaft“ czimű munkája, mely ritka tárgyilagossággal és elfogulatlansággal ecseteli mezőgazdasági viszonyainkat, és elég tapintatossággal tudta felhasználni a rendelkezésére levő gyér anyagot.

Különleges czélt tűzött ki magának, de mezőgazdaságunk némely főfontosságú életkérdéseinek tárgyalásába bocsátkozik Kenessey Kálmán ismertnevű szakférfiúnak „Mezőgazdasági munka-calamitas“ czimű s a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar kir. minister megbizásából írt jeles értekezése; még inkább statistikai szempontból indul pedig Dr. Konek Sán-

dornak az Akadémia statisztikai és nemzetgazdasági füzetében*) megjelent ily című értekezése: „A földbirtok statisztikája Magyarországon tekintettel Csehországon ebbeli törekvéseire.“

Ha az országos magyar Gazdasági egyesület néhány nagybecsű kiadványát, nevezetesen a mágócsi uradalom ismertetése és 1862/6-ra szóló évkönyvét, végre pedig „Az 1863. évi aszályosság a magyar alföldön“ című közgazdasági tanulmányt Érkövy Adolftól még megemlítem, körülbelül végire jártunk mind annak, a mit ujat a mi szempontunkból ezen hazai szakirodalom jelenleg felmutathat. Megjegyzendő egyébiránt, hogy nem általában a földművelési és mezőgazdasági szakirodalom van itt értve, melyre nézve Magyarország nem nevezhető épen szegénynek, hanem említve van csak azon kisebb része, mely ebbeli viszonyainkat általában ismerteti s jellemzi, s habár nem épen számokban, mégis inkább statisztikai szempontból teszi azt.

Ezen kitérés szakirodalmunkra annál inkább volt szükséges, mert az ezen előadásokra szabott tér meg idő korán sem elegendők arra, hogy mezőgazdaságunk teljes kimerítő képét adják; de földadata sem annyira a létezőnek adni képét, mint a létezőnek fölemelítése által inkább a hézagokat mutatni ki, melyeket mezőgazdasági statisztikának be kellene nálunk tölteni, s e hézagok felmutatása által mintegy útmutatást keresni arra nézve, hogy ily statisztikának mi mindenre kell terjeszkedni, mely irányban működni s mily eredményeket teremteni.

Annyit az eddigi rövid vázlatból is láthattunk, hogy a magyar gazdaság legkiválóbb téerein nagyobbbrészt extensív, azaz oly irányú, hogy minél nagyobb térről, minél kevesebb munkával aránylag lehetőleg sok hasznot hozzon; vagyis, hogy kevés tőkével és munkával, inkább az igénybe vett tér nagysága által hozza meg azon jövedelmet, melyet több tőkével, de sokkal több munkával is kisebb téren képesek elérni a mivelt külföld példásan berendezett gazdaságai.

Ne essünk azonban szomszédaink gyakran nem épen jóakarató fűlszégésébe, kik a magyar gazdálkodást egyáltalában elítélik, nem is kutatva az okokat, melyek ezen gazdasági rendszer nagy elterjedtsége mellett szólanak. Magunk előtt bevallhatjuk ugyan, hogy igenis sokhelyt az országban sokkal czélszerűbben lehetne gazdálkodni; de általában, országszerte megváltoztatni gazdálkodá-

*) II. kötet 1. füzet. 1866.

sunk módját, az aligha fog egyhamar sikerülni, mert abban erősebb tényezők gátolnak, s ezek részben klimatikus, másrészt népességi viszonyaink.

A korábban jelzett szárazsági hajlam éghajlatunkban nem kedvez a vetett takarmánynak, mely a több esőzésű Németországban, Belgiumban és Hollandban oly nagyszerű fejlődésre segítette a mezőgazdaságot. Állattenyésztésünk tehát kiválólag természetes réteinkre és legelőinkre van utalva, s a külföldön oly sokat és méltán dícsért istállózás még nagyon sokáig hiú óhaj fog maradni gazdaságunk legnagyobb részében.

Gyér s rozszúl elosztott népességünk másrészt nem engedi meg a föld oly minutiosus ki- és felhasználását, mint a minőt hasonlóképp miveltebb szomszédainknál tapasztalunk, s így szintén még sokáig leszünk utalva oly gazdasági rendszer folytatására, mely nem ugyan a lehető legnagyobb hasznot, de a viszonyaink között leginkább elérhetőt biztosítja.

Gabonatermelésünkre vagyunk eddigelé még leginkább utalva, s noha nem óhajtandó azon nagyszerű kiterjedés fokozása, melyet a gazdaság ezen ágában az utóbbi évtizedek alatt tapasztalunk, fontosságát összes nemzetgazdasági viszonyainkra nem tagadhatjuk.

A szántóföld tehát ez idő szerint földünk legfontosabb, legbecsesebb része s így mindenek előtt azt kell kutatnunk, e tér miképp szokott felhasználtatni? A szántóföld, mint láttuk, az egész magyar korona alatt 17 millió holdra terjed.

Ebből be van vetve :

	Magyarorsz.	Horvát-Tótorsz.	Erdély	Határvidék	Átlag
buzával s kétszeressel	18.26 ⁰ / ₀	12.46 ⁰ / ₀	16.75 ⁰ / ₀	17.50 ⁰ / ₀	17.77 ⁰ / ₀
rozsszal	15.18 "	15.28 "	10.32 "	11.20 "	14.0 "
árpával	8.19 "	6.56 "	1.82 "	2.0 "	7.09 "
zabbal	16.58 "	8.79 "	12.58 "	12.0 "	15.08 "
kukoriczával	13.85 "	30.37 "	19.98 "	20.30 "	16.07 "
ugar	17.02 "	10.95 "	33.0 "	31.10 "	20.55 "

Itt nincs fölemlítve a köles, pohánka, borsó, lencse, bab, búkőny, repeze és olajos vetemény, burgonya, cukorrépa, káposzta, lóhere stb., mely összesen alig 7—8⁰/₀-ra rúg átlag, a len és kender is csak 0.43, a dohány 0.37⁰/₀-ot foglalván el.

Ezen számokkal hazánk majdnem összes földművelési termésének képe tűnik ki legalább általánosságban, ha pedig a lajtán-

túli tartományokéival összehasonlítjuk, épen érdekes tanulságot is merithetünk belőlök.

Termelésünk fősúlya ugyanis buzára van fektetve, mely az összes szántóföldnek 17.77% -át foglalja el, az ausztriai tartományokban pedig egész 8% -ra sem rúg. Búzavetésünk ugarral együtt jóval meghaladja összes szántóföldünk egy harmadát, holott e kettő együtt a Lajtán túl egy negyedét sem éri el. Ez pedig nagyrészt földünk jobb minőségének köszönhető, mely rozs helyett is buzát terem jó időben, s mit azon körülmény is bizonyít, hogy rozstermésünk csak 14% , a Lajtán túl 23.10% . Még erősebb arányt tüntet fel a kukoricza, mi szintén szelídebb éghajlatunknak tulajdonítható nálunk 16% -ra rúg, Ausztriában a 3% -ot sem éri el. Ha azonban még a dohányt, mint kiváló kereskedelmi növényt leszámítjuk, mely nálunk a szántóföld 0.87% -át, amott csak 0.12% -át foglalja el, nincs több terményünk, melynek a Lajtán túlnál több tért szentelhetnénk. És épen a jól fizető növények s az általában okszerű gazdálkodás mellett bizonyító termények vannak nálunk aránylag sokkal csekélyebb térré szorítva. Len és kender, például, melynek hazánk kiváló tanyája lehetne, csak 0.34% -kal szerepelnek, holott az osztrák tartományokban 1.06% van nekik szentelve; burgonya, mely az emberi és állati ételmen kívül, még a szeszégetésnél is fontos szerepet játszik, nálunk a szántott térnek csak 1.77% -án, amott 5.94% -án természetik stb.

Csak a tiszta ugarnak van nálunk aránylag bő tér kijelölve, a mennyiben 20.55% -ka a szántóföldnek hever évenként használatlanul, míg oda át külön vetés nélkül csak 14.36% pihen, Stíría, Karintia, Krajna s több, erősebb művelésre szorult tartományokban pedig az ugar csak 0.35% , 0.05% s 0.24% -ot foglal el. A gazdálkodás ezen módját éghajlati viszonyaink mentik ugyan, sőt az 1863-ki nagy aszály épen azon téreken mutatott még némi termést, a hol ugar előzte meg a vetést: oly roppantul eltérő arány azonban még se kívánatos, és az ugarnak kevesebb volta a földnek nemcsak czélszerűbb felhasználása mellett bizonyít, hanem a nagy $\%$ nálunk még azzal is fokozódik, hogy legritkább helyen van az ugarnak czélszerű felhasználása szokásban.

A birtokviszonyokat illetőleg tudvalevő, mily roppant különbség létezett még nem régen a nemesi, úgynevezett úri vagy szabad birtok s az úrbéri birtok között; különbség, mely noha most tényleg csak egyes csekély maradványokban nyilatkozik, minők az úgynevezett regalék, vagyis italmérési, korcsma-

tartási, malomjog stb., melyek a nemesi birtokkal kapcsolatosak, s melyeknek leglényegesebikét, a szőlődézszmát, az 1868. XXIX-diki törvényezikk törülte el, — a telekkönyvben mégis kifejezést nyert, a mennyiben az 1848, tehát az úrbériség eltörlése után készült telekkönyvek külön könyvezik a nemesi, külön az úrbéri birtokot.

Ma az 1848 előtti viszonyok nagyrészt már csak történelmi becszel bírnak. Ismeretök mindamellett annyiban érdekes, a mennyiben a birtokviszonyok történelmi fejlődését mutatják, s a jelen helyzetnek magyarázatára szolgálnak.

A községek keletkezése Magyarországon sokhelyt a régi hűbérségből magyarázható, mely szerint a birtokát hűbérül nyert földesúr, néptelen pusztáival el nem bánhatván, belölök kisebb nagyobb területeket hasított ki, melyek a részint már létező, részint telepítendő jobbágyságok közé felosztattak. A földesuraság és jobbágyság okként keletkezett viszonya mellett szól az is, hogy a legelő például, az úgynevezett *pascuum* közös tulajdona volt nem csak az egyes jobbágyságoknak, de magának a földes uraságnak is, mely viszony csak az újabban nagyobb mérvben alkalmazott tagosítás (*commassatio* és *segregatio*) által rendeztetik az okszerű gazdálkodás értelmében.

A birtokrendezés tárgyában Lónyai Menyhért igen érdekes adatokat állított össze az Akadémia stat. Közleményeiben*), melyekből kitünik, hogy a szorosb értelemben vett Magyarország 9854 községei közül 786 község nem tartozván úrbéri rendezés alá, a fenmaradt 9068 községből a rendezés 3940 községben befejeztett, mi az egésznek több mint 43 százaléka. A 3940 rendezés közül egyességgel 2617, per utján 1323 ment végbe, tehát az összes befejezett rendezésnek 66 százaléka az egyességi útra esik. A függőben levő perek összege a rendezés alá tartozó községeknek 47 százalékat képezi, 9 % pedig azon községek összege, melyek a pert még meg nem kezdték. Ez adatok egyébiránt csak 1864 végeig terjednek s a legközelebb ez ügyben nyerendő hivatalos adatok valószínűleg tetemes haladásról fognak tanúskodni.

Visszatérve a községi határokhoz s jobbági birtokokhoz, a külföld előtt nem kevésé feltűnő, némely községi határnak roppant terjedelme, mely néhol 80—100,000 holdra rúg. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy e roppant határok többnyire a sík alföldön fordulnak elő s onnan magyarázhatók, hogy a török hódítás idején

*) „Stat. és Nemzetgazd. Közlemények“ I. köt. I. füzet 1865.

számos község elpusztulván, számos család kihalván, a szomszéd birtokok gyakran a fenmaradt vagy pusztá helyen keletkezett község által foglaltattak le, de gyakran, csupán védelmi szempontból is egyes nagyobb központra vonultak össze a szétszórt helységek lakói, kiknek birtoka ez által is tetemes területté gyarapodott.

A nagy határok létezését szükséges volt jelezni, mert a magyar gazdálkodás módszerét is nagyrésze ez szabályozza.

A paraszt-, később, bár helytelenül, jobbágyi birtok, mert jobbágy voltaképen a hűbéres, a régi nemes és földesúr vala, tehát a jobbágyi birtokról tudjuk, hogy az már Nagy Lajos idejétől fogva összes terményei 9-dét a földesuraságnak, 10-dét a papságnak volt köteles adni. A múlt században behozott hadi adó kivételére jobbágyi telkek szerint eszközöltetvén, ezen telkek rendezése végett kelt az úgynevezett úrbéri törvény, mely szerint a paraszt még nem szűnt ugyan jobbágy lenni, de birtokára örökségi jogot nyert, 30—40—80 holdnyi telkét a kiszabott terhek mellett szabadon bírta, joga volt a fenmaradt legelőhöz, sokhelyt az urasági erdőben is faizáshoz és legeltetéshez, de a telek $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ és $\frac{1}{8}$ -adon alól megosztható nem volt.

A jobbágyi viszonyt a vele járó minden zaklattatással együtt megszüntette az 1848-diki törvényhozás dicső határozata, mely IX. cikkében az úrbériséget, a szolgálatokat (robot), dézsma- és pénzbeli fizetéseket eltörölte, XIII. cikkében pedig a papi tizedet is megszüntette.

Ugyancsak a 48-diki országgyűlés XV. t.-cikke törölte el továbbá az ősiséget, s így mindazon lánczok és igák lehullottak, melyek akár a nemes, akár a jobbágy kezén levő birtokkal való szabad rendelkezési jogot korlátozták vagy megakasztották.

Ma szabadon rendelkezik minden honpolgár az őseitől örökben vagy saját szerzeménye útján nyert földbirtokkal, legfeljebb a hitbizományi birtok képezhetne különbséget; de ez egészen magántermészetű köztéttség, mely csak végrendelet útján szabható meg, akkor is csak az uralkodó beleegyezésével, s ez is csak a birtok elidegenítésében és terhelésében korlátozhatja a haszonélvező hitbizományos tulajdonost.

A többi különbség a birtokokban nem is jogcímekre vonatkozik, s ma a régi úrbéres ép oly jogcímen, ép oly szabad rendelkezési joggal bírja földjét és telkét, mint a hajdani földesúr ezernyi holdas uradalmát. A holt kézen levő papi birtokok, vagy a koronai, kincstári és közalapítványi jószágok pedig szintén csak

a birtokló erkölcsi személy vagy testület, vagy épen az állam külön jogai vagy kötelességei által vannak átruházási jogaikban megszorítva, az illető testület vagy hatóság, az állambirtoknál például a törvényhozás beleegyezése mellett pedig ép oly szabadon eladhatók vagy kezelhetők, mint bármely más birtok.

A földbirtok jogezimét jelenleg általában a telekkönyv igezolja. Csak a mely helyeken telekkönyv nem létezik, vagy a törvényszabta felszólalási határidő be nem tartatott, szokott nemcsak adás-vevésnél, de terheletésnél is az 1840. XXI. t.-cz. 19-ik §-án alapuló hiteles összeírás s annak kimutatása követeltetni, hogy a birtokos elődei 33 év óta tulajdon joggal és háborítlanul birják az illető fekvőséget.

A voltaképi Magyarországon az utolsó, 1857-ki népszámlálás 2.037,000 földbirtokost derített ki, kik között a termő föld ugy oszlik meg, hogy egy-egy birtokosra 16.⁷⁰ hold esik; oly változottsággal azonban, hogy Barsban például csak 5.⁶⁷, Csanádban pedig 46.³¹ hold esik átlag egy birtokosra. Itt természetesen az alig 1—2 holddal biró zsellérek is be vannak számítva, különben csak a telkek ismert nagyságánál fogva is nagyobb részlet esnék egy-egy földbirtokosra, ha ugyan számba vesszük azon roppant változást, melyet az átlagos mennyiség az által szenved, hogy 20—30—40 sőt 100,000 holdas s azonfelüli birtokok is vannak egy-egy nagyobb uradalom és birtokos kezén.

Hogy a birtok-felaprózás továbbá nem haladt még Magyarországon valami túlságokra, onnan is bizonyul, hogy a kataszteri munkálatok alkalmával, melyek a föld becslésénél az egyes telekrészleteket (Parzellen) vették számba, vették pedig oly időben, midőn a tagosítás s ennél fogva a részletek kevesbedése még koránsem haladt annyira, mint mai nap: 31.980,000 telekrészlet lett Magyarországon kitüntetve, még a Lajtán túl, mint tudjuk, valamivel kisebb területen ezen részletek száma 48 millióra rúgott. Sőt a részletek átlagos nagysága is a magyar korona területén 1.⁵⁶ hold, Lajtán túl pedig csak 0.⁹⁴ hold, s míg Magyarországon egy □ mértföldre átlag 6.990 ily telekrészlet esik, Ausztriában átlag 9.635 jut egy mértföldre, a tenger melléken pedig 12.700, Morvaországban épen 14.400 telekrészlet.

Ebből is láthatni, hogy az intenzív gazdaság Magyarországon még sokkal kisebb mérvben üzetik, mint például csak a Lajtán túl, holott a kis téren való gazdálkodás Szászországban vagy Belgiumban még sokkal továbbra haladt.

VI.

A mezőgazdasági termelés.

A termést illetőleg eddigelé szintén csak a katasteri adatokkal kellett beérnünk, bár régibb rendeletek szerint a helytartótanács évről évre követelt be a megyéktől terméskimutatásokat, melyek ugyan szépen voltak rovatolva s a termények majd minden nemére terjedtek ki, de a rovatokba vezetett összegek oly számokat tüntettek ki sokhelyt, hogy ezen kimutatásokat még a bécsi stat. bizottság sem igen tudta használni.

A termés kutatásában is a megelőző fejezetben felsorolt egyes művelési ágakhoz lesz legczélszerűbb tartani magunkat; és megkezdhetjük legelőbb is a szántófölddel, mely is előbb földünk legbecsesebb részének volt mondva.

A több évi termésátlag szerint számított katasteri adatok egy-egy hold földre a magyar korona alatti tartományokban

őszi búzából	9. ₉	—14. ₄	
tavaszi	8. ₂	—13. ₂	
kétszeresből	11. ₈	—15. ₆	
rozsból	9. ₁	—16. ₂	
árpából	10. ₇	—17. ₅	
zabból	9. ₁₀	—18. ₅	
kukoriczából	10. ₂	—15. ₄	
repceből	6. ₉	—18. ₇	
lenből	1. ₁₀	—14. ₁	
kenderből	9. ₉	—	
burgonyából	19. ₈	—63. ₉	mérőt állapítottak

meg átlagos évi termésül.

Ezen számítás alapján pedig kimutattatott, hogy az átlagos évi termés alsó ausztr. mérőkben:

	buza	rozs	kétszeres	árpa
Magyarországon .	34.834.000	21.825.400	3.072.200	16.192.200
Horvát-Tótország	1.072.200	187.800	389.200	389.300
Erdély	2.035.000	3.080.000	1.876.000	753.000
Határőrvidék . .	518.600	386.000	603.400	459.000
Összesen	38.459.800	25.479.200	5.940.800	17.793.500

	zab	kukoricza	repcze
Magyarországon .	19.061.600	21.561.900	482.600
Horvát-Tótország	774.300	1.995.600	9.800
Erdély	3.714.000	6.487.000	9.400
Határőrvidék . .	462.000	1.176.400	6.600
Összesen	24.011.900	31.220.900	508.400

hóltott ugyanezen terményekből a lajtántúli tartományokban: buza 11.702.000, rozs 29.173.600, kétszeres —, árpa 17.034.700, zab 32.713.700, kukoricza 3.505.600, repcze 157.000 mérő terem. Más főbb termények végül következőleg állanak. Átlag terem:

	len	kender a. ausztr. mázsa	dohány	burgonya a. a. mérő
Magyarországon . . .	263.800	570.000	861.800	16.362.000
Horvát-Tótországban . .	15.000	79.000	24.600	433.000
Erdélyben	34.000	235.000	26.000	168.000
Határőrvidéken	27.600	44.100	2.100	498.900
Összesen	340.400	928.100	914.500	17.461.900
a Lajtán túl pedig . . .	738.800	539.200	83.700	63.279.100

Újabb termési adatokkal csak a kenyérterményekre nézve bírunk, de ezekre nézve a legújabbakkal, az 1868-raszólókkal. Magyarország gabonatermelési fontossága ugyanis parancsolólag követelte, hogy e termelés nagyságáról évről évre minél biztosabb adatokat s minél gyorsabban bírjunk s így indított meg a közgazdasági minister, illetőleg a statistikai osztály által ez első aratás-statistikai kísérlet, még pedig biztosabb eredmény elérhetése végett minél szűkebb határok között.

Tudva levén ugyanis azon fájdalmas hiány, melyet mezőgazdasági stat. adatokban érezünk, s tudva levén az is, hogy a kataszter által kimutatott adatok az évi vetésre nézve átlag elfogadhatók ugyan, de valamely bizonyos év termése alapjául el nem fogadhatók: mindenekelőtt a bevetett terület iránt kellett a stat. osztály-

nak tisztába jönni. A kibocsátott minél egyszerűbb kérdő ívek valamennyi törvényhatóság által s nagyobbrészt igen lelkiismeretesen betöltetvén, eredményül azt tüntették ki, hogy

	buzával	rozsszal	kétszeressel
Magyarországon	3,204.740	1,951.329	574.405
Erdélyben	276.160	247.036	141.712
Összesen	3,480.900	2,198.365	716.117

hold van bevetve.

Az országos gazd. egyesület útján gyűjtettek továbbá az adatok a termés minősége iránt s e minőség az országszerte ismert mérőbeli mennyiségben kifejeztetvén, a nyert szám az illető bevettelt terület holdszámával szoroztatott és eredményül azt tüntette ki, hogy

	buza	roz	kétszeres	összes kenyértermény
Magyarországon	44,210.200	24,692.900	8,524.300	77,427.400
Erdélyben	3,166.200	3,188.400	1,653.500	8,008.100
Összesen	47,376.400	27,881.300	10,177.800	85,435.500

a.-ausztriai mérő termett.

Ezen, oly egyszerűnek látszó kísérlet roppant fontossággal bír jövőbeli aratási statistikánk létrehozására nézve. Új elv lön itt alkalmazva, mely, igaz, matematikai pontossággal nem mutatja ki ugyan termésünket, de annyira megközelíti nagyságát, hogy a számok ily pontosságával jó időre beérhetjük. S habár a mezőgazdasági statistikára külföldön felállított azon elvet, hogy a termésnek udvarról udvarra, tanyáról tanyára külön fel kell vétetni, meg sem felelt: előttem legalább bizonyos, hogy ily, minden viszonyok számbavételével teljesített szabatos számítás legalább is oly biztos eredményeket nyújt, mint ama, tökéletesen még sem eszközölhető, roppant költséget igénylő s milliók bemondásánál fogva számtalan esélytől függő fölvétel.

Azonkívül pedig kísérletnek van mondva a magyar statistikai hivatal ezen első nagyobb föllépése, s a nyert eredmény annyira összevág az eddig ismert adatokkal, illetőleg a számbeli különbségeket a régebbi és újabb adatok között annyira igazolják a megváltozott viszonyok, hogy a nyert eredménnyel nemesak meg lehetünk elégedve, de alapos biztatást merithetünk belőle a jövőre is.

És jövőre csakugyan szintezen alapon fogjuk most már Magyarországot — remélhetőleg az egész magyar birodalom — összes termését számba vehetni. Az orsz. m. stat. tanács már helyeselte s

elfogadta azon tervezetet, mely szerint az 1869-ki aratás is az ideihez hasonló módon fog számba vétetni.

S itt jó alkalom kínálkozik egyik legfontosabb statisztikai fölvétel gyakorlati foganatosítását bemutatnom.

Legelőbb is egyszerű minták készítettnek, melyekben az ősszel vettetni szokott különböző terménynemek vannak a rovatfejben elősorolva, balról hely hagyatván a megyék egyes szolgabirói járásaiban létező községek elősorolására. A betöltendő rovatok 1600 □öles holdakra szólnak s ha betöltettek, az illető számok kimutatják egy-egy községben hány hold van 1868 ősszel búzával, rozssal, repezével stb. bevetve.

Ezen minták még a tél folytán küldetnek ki az egyes törvényhatóságoknak azon meghagyással, hogy járásonkint gyűjtessék az illető vetésbeli adatokat s küldjék be bizonyos határidő alatt a központba. Hasonló intézkedés történik tavasszal a tavaszi veteményekre nézve s az ekkor kiadandó mintákban a rovatfej, árpa, zab, kukoricza, len, kender, dohány stb. szerint lesz részletezve. A tavaszi vetés holdszámának beküldésére szintén határidő tűzetik ki s a lassan beszivárgó adatok a statisztikai osztályban külön e célra nyitott könyvben olykép vezetnek be, hogy az ország minden egyes törvényhatóságának külön lap, minden szolgabirói járásnak külön sor van szentelve, rovatonkint pedig minden egyes terménynemnek holdszáma, az aratás minősége s az egyes termény aratási mennyisége van kijelölve.

Mig tehát az aratás bekövetkeznék, a statisztikai osztály tudja már, mely terület van országszerte a különféle terményekkel bevetve, illetőleg beültetve.

Azon körülménynél fogva, hogy Magyarországon a repeze és gabonaneműek sokkal korábban érnek, mint például a kukoricza, burgonya, dohány stb., úgy lehet intézkedni, hogy az országos s a megyei gazdasági egyletek útján gyűjtendő, az aratás minőségét jelzendő adatok is külön a gabonaneműekre, külön a később érő terményekre nézve jelentessenek be. E jelentésekre nézve megkívántatik, hogy azok vidékenkint, a mennyire lehet, a járás határaihoz alkalmazkodjanak, mert az ekkép nyert szorzó sokkal biztosabb adatokat ígér az ország összes aratási eredményének kipuhatolására.

A mint a termésbeli jelentések beérkeznek, az említett könyvben járások szerint azon rovatba jegyeztetnek, mely e célra fenn van hagyva s vagy a bementett holdankinti termésmennyiséggel, vagy a vidékek szerint a körülményeknek megfelelő kulcs szerint megállapított termésösszeggel szoroztatnak s bevezettetvén az illető

rovatba, elébb a megye, utóbb az ország összes aratási mennyiségét mutatják ki minden egyes terményre nézve.

Ezen elv alkalmazása azért is nyújt nagy előnyöket, mert a vidéki közegektől csupán tények följegyzését követelvé, fárasztó, s ha nem elég gonddal készül, könnyen hibás számítások alól fölmenti a törvényhatóságok közegeit, közreműködéseket inkább biztosítja, és központon történvén az összes számítás, helyesebb eredményeket is helyez kilátásba. Azonkívül az év több szakára osztván fel a munkát, nemcsak könnyít a helyhatóságok terheletésén, de a központi statisztikai hivatalt is azon helyzetbe segíti, hogy folyvást munkálkodhatván, idejekorán el is készül és, a mi főleg aratási statisztikánál, kivált pedig saját viszonyaink között lényeges, kevésbé az aratás befejezése után közölheti eredményeit is.

Bármily szűk körre voltak az óhajtott siker biztosítása végett szorítva az 1868-ki aratási fölvételek, mégis roppant érdekességű adatokat szolgáltatottak. Belőlök nemcsak az aratás vidékenkinti minőségét tudtuk meg, de megláttuk azt is, hogy rozstermelésünk például a katasteri fölvételek óta alig változott, holott búzatermelésünk roppantúl gyarapodott. Tudtuk, hogy sok földet törtünk fel, de megközelítőleg sem tudtuk számmal jelölni. Íme itt hozzá az első adat. Ugyanezen táblázatokból láttuk továbbá, mely vidékek hazánkban kiválólag roz-, melyek inkább búzatermelők, hol dívik a kétszeres, mely területek szoktak tavaszi buzát vetni stb. Képzeljük ezen adatokat kiterjesztve hazánk összes termelési viszonyaira és elgondolhatjuk, mily lendületet fog adni az ország termelési viszonyainak ismertetése évről évre tökéletesbülő aratási statisztikánknak.

Miután a különféle természetményeket illetőleg részletes adatokkal nem bírunk, a rétekre nézve is a katasteri adatokra vagyunk utalva, melyek ott egyébiránt kertekkel egyetemben fordulván elő a magyar birodalomra nézve — mint láttuk — 7.4 millió holdat tüntetnek ki.

Ezen területre van tehát az állattenyésztés legnagyobbbrészt szorulva takarmány dolgában, pedig a felföld nedvesebb, üdébb réteit kivéve, hol egy-egy hold rét 20—25 mázsza szénát terem, az alföld szárazabb, kopárabb rétei alig 10—15 mázsát adnak átlagos termésül, kivéve a vízjárta, de azért kevésbé becses sás réteket, melyek 50—60 mázsza takarmányt is szolgáltatnak. A rétek termése legújabb adatok, illetőleg becslések szerint úgy áll, hogy:

	mázsa széna	mázsa sarju
Magyarországon	58,760.000	17,325.000
Erdélyben	6,903.000	2,665.000
Horvát-Tótországban	21,823.000	4,787.000
Határőrvidéken	8,392.000	2,098.000

Összesen 95,878.000 26,875.000 terem, hol-
ott a Lajtán túl 119,917.000 54,687.000 szokott évi
átlagul fölvetetni. Itt számba veendő továbbá, hogy a magyarországi
roszabb rétek csak egyszer kaszáltatván, utóbb legelőül szolgálnak,
miután a voltaképi legelők a nap forrósága által kiaszáltatván,
amúgy is ritkán képesek nyár alatt kellőleg eltartani a barmokat.

Miután a rétek közé vannak katasterileg fölvéve — mint em-
litve volt — a kertek is, külön kertművelésről alig szólhatni. De
ez csakis a külön szóra áll, mert kisebb-nagyobb kertje, sokhelyt
gyümölcsöse is majd minden teleknek, községnek van s bár a kü-
lönleges kertészkedés csak nagyobb városok mentében üzhető si-
kerrel, a gyümölcsstenyésztés nem épen megvetendő terjedelmű.
Nemcsak a nyugati határvonal szorgalmas népe, nemcsak a Duna
mentén levő egész községek élnek úgyszólván gyümölcs után, de
még a sik alföld homokján, Szlavonia dombos megyéiben is kivi-
telre szánt gyümölcsészetet találunk; noha tagadhatatlan, hogy ez
az országszerte nagyrészt kedvező viszonyoknál fogva tetemesen
nagyobb lehetne.

Becslések alapján Magyarországon	942.000
Horvát-Tótországban	150.000
Erdélyben	987.000
a határőrvidéken	68.000

mérő gyümölcs szokott természetni, melyhez még körülbelől 40.000
mérő gesztenye is járul.

A szőlőművelés terjedelme Magyarországon eléggé ismert
s a termelvény minősége is olyan, legalább helyenkint, hogy euró-
pai hírnevet szerzett. Igaz, hogy számos hiánya van a szőlő- és bor-
kezelésnek Magyarországon, valamint igaz az is, hogy számos ki-
tűnő fajta boraink mellett tömeges elismerésre nem tudott hazai
borászatunk még szert tenni. De az irodalom és kormány egyaránt
fordítja figyelmét e fontos termelési ág felé, minek egyik hangosan
szóló tanúsága a közgazdasági ministerium közleményeiben „A ha-
zai szőlőszet“ czime alatt 1868-ban megjelent jelentés Dr. Entz
Ferencz és Gyürki Antaltól, kik a minister megbízásából utaztak
be hírnevesebb bortermő vidékeinket.

Mennyi s miféle fajta borok termeltetnek az országban, eddigelé csak becslések alapján tudjuk; de szakférfiaink közül akár melyiket kérdezzük, a válasz 12 és 40 millió akó évi termés közt fog ingadozni. Legújabb adatok szerint átlagul van fölvéve:

Magyarországon	17,667.000 akó
Horvát-Tótországban	1,999.000 „
Erdélyben	1,175.000 „
a határőrvidéken	1,398.000 „

Összesen 22,239.000 akó; a Lajtán túl

pedig 8,358.000 akó szokott föl-

vétetni átlagos évi termésül.

Borászati s szőlőszeti szakirodalmunk egyébiránt napról napra gazdagodik, mit, hogy többet ne említsek, gróf Bethlen Farkasnak az imént megjelent: „Szőlőművelés és borászat körüli tapasztalások“ című könyve, s azon tény is bizonyít, hogy az országos ügyekkel annyira elfoglalt Somssich Pál is indít meg borászati szaklapot. Az irodalomnak e téren kifejtett tevékenysége okvetlenül gyümölcsöket fog hozni, mi mellett a mindinkább szaporodó társulatok keletkezése is szól, melyek részint a szőlőművelés, részint a pinczekezelés tökéletesbítését tüzték ki czéljokul, legnagyobb részt pedig oda törekednek, hogy tökéletes áru folytonos egyformaságban való kínálhatása által a borkedvelő külföldet boraink fogyasztásához szoktassák s állandó vevőkül megszerezhessek.

A tágabb értelemben vett kertészethez kell továbbá számítanunk a dohánytermesztést is, mely Magyarországon az utóbbi években 80—100.000 holdnyi területen legnagyobbbrészt külön kertészek, úgynevezett kukták vagy dohányosok által műveltetik. Ezen kertészek többnyire telepések valamely nagyobb birtokban s a birtokostól külön, eltartásukra szánt földeket, ló- és tehéntartást nyervén, a dohányynak szánt földeket felében művelik.

Magyarország dohánytermelésére nézve, nem tekintve a régen múltat, meg kell jegyezni, hogy az 1864-ben 24.000 kat. holdon kivitelre szánt dohánytermelést az 1865-ki év rendkívüli termése külföldön tetemesen csökkentette. Az 1865-ben 20.000 holdon termesztett dohányból csak 31.800 mázsa volt kivihető, 150.000 mázsát pedig 1866 tavaszán a kormány váltott be. Ennek következtében 1867-ben már csak 11.000 holdra szorítkozott a kivitelre szánt termelés.

A legújabb évek dohánytermesztési adatai szerint

	1866-ban	1867-ben
bevolt ültetve	105.800 hold	112.300 hold
beváltatott	608.732 mázsa	891.512 mázsa
melynek értéke vala . . .	5.400.370 frt.	7.788.966 frt.

Miután tehát ezen iparágunk az egyedáruság ellenére 1850 óta folyton fokozódott, remélhető, hogy az anyag olymódoni elkészítése után, mely a külföldi vevőt is kielégítheti, ezen gazdasági águnk is biztos jövőnek néz eléje, s hogy az egyedáruság eltörlése, mely országszerte közóhajnak van elismerve, e lendületet még fokozni fogná.

A nádasok évről évre annyira fogynak a folyamszabályozások és kiszáritások következtében, hogy újabban nem is szokták többé külön művelési águl fölvenni a stat. kimutatásokba. A földadó-ideiglen készítése alkalmával még 364.200 hold volt kimutatva 750.000 frt. tiszta jövedelemmel, a mi holdankint körülbelül 2 frtnyi jövedelemnek felel meg.

Hasonlókép van fogytán a legelő is, mely a sokkal jövedelmezőbb gabonatermelés kedvéért évenként nagyobb mérvben kerül eke elé. Habár a legelő jelenlegi kiterjedését és hova fordítását pontosan meghatározni lehetetlen, annyit mégis fájdalommal kell tapasztalni, hogy a feltörött legelő, noha a baromállomány táplálásától elvonatik, csak igen csekély részben fordítatik mesterséges takarmány termesztésére, hanem legnagyobb részben a gabonatermelés fokozására szolgál.

A kataster elkészítésével, 1853-ban a 8.¹⁷ millió holdnyi legelő 7.165.000 frtnyi jövedelemmel volt felszámítva, mely szerint átlag körülbelül 80 o. é. krajezár esik egy holdra. Hány s miféle fajta állat eltartását kell a legelőre holdankint számítani, azért is nehéz meghatározni, mert p. az alföld kopár legelője csak részben tartja el a ráhajtott állatokat, többnyire az egyszer kaszált réteket, a sás fenekeket, a letarolt tarlót kell még igénybe venni, holott a nedvesebb éghajlatu s bujább tenyészetű hegyi legelők még nincsenek oly részletesen fölmérve, hogy megbízható átlagot ki lehetne számítani.

VII.

Állattenyésztés.

Az állattenyésztést, mellőzve a mezőgazdaságra nézve anynyira fontos fajbéli megkülönböztetést, és csupán szám szerint tekintve azt, mai nap is úgy ismerjük a mint az 1857-ki népszámlálás alkalmával készült és köztudomás szerint elég hibás összeírás kimutatta. Vagyis, maiglan sem bírunk az 57-kiéknél újabb adatokkal s óhajtva várjuk az időpontot, mely tíz évi viszontagságaink eredményét a barmokra nézve, netaláni gyarapodásunkat lovaink dolgában s mikénti állását a juhtenyésztésnek ki fogja tüntetni.

Az 1857-ki számlálás eredményeit még a bécsi stat. hivatal is olyakul tekinti, hogy körülbelül 40% hozzászámításával lehetne megközelíteni a mostani állapotot. Ha ez állítást elfogadjuk, az 1857-ben nyert számok következőleg módosulnak; illetőleg fölvehetni, hogy jelenleg van

	ló	szarvasmarha	juh	disznó
Magyarországon .	2.198.500	5.207.100	11.608.400	4.143.200
Horv.-Tótországon .	165.600	516.300	227.900	588.100
Erdélyben . . .	278.500	1.478.700	2.756.200	772.300
Határőrvidéken . .	290.400	703.500	1.231.700	807.100
Összesen	2.933.000	7.905.600	15.824.200	6.310.700

A tenyésztés viszonyait pedig leginkább kitünteti annak kutatása és összehasonlítása, hány ily állat esik egy-egy □ mértföld termő területre.

Hosszabb számítás kikerülése végett itt az eredeti 1857-ki adatok vétettek fel, melyek szerint

Magyarországon .	502	1.188	2.649	944
Horv.-Tótországon .	408	1.271	512	1.448
Erdélyben . . .	241	1.278	2.371	664

	ló	szarvasmarha	juh	disznó
határórvideken . . .	444	1.075	1.882	1.234
darab esik 10—10.000 hold termő földre, a magyar-osztrák monar- chiában pedig átlag:	361	1.456	1.767	844
darab szokott számíttatni.				

Mig tehát a lovakra nézve Magyarország jóval túlhaladja a monarchia átlagát s csupán Galiczia múlja felül, hol is 516 ló esik egy □ m földre; a szarvasmarhára nézve messze alól marad az átlagon és a Lajtán túl vannak országok, melyekben 2300 és 2500 drb. (Csehország és Felső-Ausztria) esik ily területre. Juhokban is magasabb a magyarországi átlag s csupán Dalmátország és az illyr tengermellék haladják meg, ez 2700 amaz 3800 darab juhot számítván egy mértföldre, a disznótartásban pedig Stájerország áll első helyen 1521 darabbal, utána Horvát-Tótország 1448, de még Alsó- és Felső-Ausztria is tútesznek e tekintetben Magyarországon, amaz 1356, emez 1281 darabot tartván egy □ m föld termő területen.

Összes mezőgazdasági viszonyaink szemmeltartása közben az annyira fontos állattenyésztés sem került ki kormányunk figyelmét, mely leginkább a marhavész körüli éber őrködésében észlelhető. A marhavész adatai a „Hivatalos stat. közlemények“ I. füzetében nagy részletességgel vannak tárgyalva s kitűnik onnan, hogy

1861-től 1863-ig az összes marhavészesség 137.126 darab

1866. jul.-tól 1867. jan. végeig „ 8.348 „

1867. febr. deczemb. „ „ 2.092 „

Összesen 147.566 darab.

A lehető óv- és gyógyszerek, egyáltalában pedig az összes intézkedések tanulmányozása és szabályozása végett kormányunk két képviselőt küldött az 1867. szeptember havában Zürichben tartott III. nemzetközi állatorvosi gyülekezethez, és a kiküldött Dr. Zlamál Vilmos és Tormay Béla jelentésben foglalt észleletei meg is jelentek a közgazdasági ministerium többbizben említett közleményei III-dik füzetében.

Hogy szarvasmarhatenyésztésünk nem épen csekély terjedelmű, ezt azon tény bizonyítja, hogy noha 40.200 drb. hozatik be az Al-Dunáról és csak 35.800 drb. vitetik ki, a kivitt marha értéke vagyis 8.157.000 frt., még is több mint 4 millió frttal haladja meg a behozott szarvasmarha értékét.

A lótenyésztésre is várhatni lendületet azon fontos állami intézkedés folytán, hogy az összes ménesügy kivételével a katonaság kezéből, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter kezébe megy át, kinek ügykörébe az természeténél fogva tartozik. Ez intézkedéstől bátran várhatni, hogy a hazai lófaj nemesítése és tökéletesítése lesz ezentúl a főpont, melyre kormányunk törekedni fog; szóval, többé nem különleges katonai, hanem az ország jóllétét szem előtt tartó közgazdasági célok lesznek kezelése körül ezen túl irányadók.

E fontos ügy felett épen az imént folytak hosszas és beható tanácskozások a közgazdasági minisztérium kebelében, de melyek eredménye még köztudomásra nem jutott.

Juhtenyésztésünkre nézve hiányoznak az ujabbkori adatok s csak általában tudva levő, hogy a már 3—4 évtizeddel ezelőtt megindított nemesítés folyton tart ugyan, csak hogy a mennyiben akkor csupán a minél finomabb fajta gyapju termelésére törekedtek, úgy jelenleg egészségesebb, éghajlatunknak s mezőgazdasági viszonyainknak inkább megfelelő tömöttebb középfinom gyapju előállítására van a főszűly fektetve, sok helyt pedig már a hústermelésre is kezdenek feszült figyelmet fordítani.

Ha a feljebb 15.800.000-el feltüntetett juh-állomány után az évi nyírást darabonként átlag csak 2 fonttal számítjuk, 316.000 mázsa gyapju jut eredményül, mely összegből, 1867-ben leszámítva az Al-Dunáról szállított 70.000 mázsát, közel 300.000 mázsa került kivitelre.

A sertésenyésztés nemcsak a belfogyasztás szempontjából fontos, a mennyiben ezen termelési ág köznépünk élelmezésének egyik kiváló részét képezi; hanem a jeles magyar disznófaj külföldi hirre is tett szert s évenként átlag 560.000 drb. szokott körülbelül 1.450.000 mázsányi súlyban Magyarország határán át kivitetni, mely összegből azonban az Al-Dunáról hozott körülbelül 400.000 drb. levonandó, minek folytán Magyarország termeléseül csak 160.000 drb. marad. De még ezen kivitel is tetemes s ha darabját átlag csak 20 frtba számítjuk, holott legnagyobb részt hízott állapotban s így belföldi kukoricza-termelésünket értékesítve vitetik ki a sertés: e csekély számítás mellett is 3 millió frtnál több özönlik az országba.

A selyemtenyésztés is kiváló fontosságú ága lehetne gazdasági iparunknak, ha eddigelé számos, majdnem legyőzhetetleneknek tartott akadályok nem gátolnák fejlődését. A kormány gondja egyébiránt termelésünk ezen fontos ágára is kiterjedt, s a közgazdasági miniszter kiadása mellett a minisztérium közleményeiben meg is

jelent egy értekezés Bernáth Dezső-től e czim alatt „Magyarország selyemtenyésztése“; ujabban pedig ugyancsak a közgazdasági minister kezdeményezése folytán külön értekezet is tartatott, melynek eredményeitől várhatjuk, hogy az összes hazai selyemtenyésztés vezetése oly kezekbe fog letéetni, melyek sáfárkodása alatt az is a méltán kiérdemelt ápolást nyerve, lendületnek is fog indulni.

A méhészet fontosságát fölösleges kiemelnem, he is látták azt évek előtt már Bécsben is, de a köpü eddigelé még soha megszámlálva nem volt s így az egész magyar-osztrák monarchiában 3 millióra mondott köpüsám hitelessége mellett époly kevésé kezeshedhetni, mint azon másik adat mellett, hogy a monarchiában 60 millió baromfi tenyésztetnék, mely szintoly kevésé volt valaha számba véve s a melynek összege teljességgel csak önkényes becslésen alapul.

VIII.

Erdészet.

Magyarország erdészetére nézve ismét különbséget kell tenni a hegyi és sík vidék között. A nagy medencéket szegélyző hegységek legnagyobb részét erdők borította bérezek, melyeknek legalsó fokait fel egész 1000—2000 lábig cserjések és tölgyesek képezik. A cser fölött kezdődik a bükkerdő, mely a völgyek éjszaki lejtőin már 5—700 lábnyi magasságban megindul; de a keleti karpátokban például 4.500'-ig is emelkedik. Ezek fölött s még 1000 lábbal magasabban területnek el a fenyvesek különféle fajtái, melyek a nyugati heglánclzatban egyébiránt csak a hegyhátakat fedik, az erdélyi havasokban azonban sok helyt kizárólag uralkodnak. Ezek fölött már csupán a gyalogfenyő tenyész, maga fölött csak kopár szikla-meredeket hagyván.

A tölgyesekben, részben még a bükkesekben, elszórva bár, de sok helyt terjedelmes csoportokban fordulnak elő a hárs, jávor, körisfa stb.

Az erdős terület, a kezdetben idézett bécsi adatok szerint a hegyszegélyekben körülbelül 30%-ot, a karpátokban 50%-nál is többet foglal el az összes területtől. Tömérdek erdő van az állam kezén, és pedig

kinctári erdő	1.072.000 hold
bányaerdő	275.000 „
alapítványi	114.000 „
községek kezén van	1.090.000 „
földbirtokosokéban	5.800.000 „
parasztok kezén	450.000 „

Ez erdőségek összes jövedelme a kataszter szerint 9.148.000 frtra van véve, s az ez alapon történt megadóztatás egyik legnagyobb panasa az illető birtokosoknak, a mennyiben az erdő sok helyt s épen ott, hol nagy tömegben fordul elő, alig hoz jövedelmet.

E csekély jövedelmezőség egyébiránt korán sem kizárólag az erdő rosz kezelésében, hanem inkább a közlekedési eszközök csekély, sok helyt költséges voltában is rejlik. Vannak ugyanis a felvidéken, Erdélyben, de még Horvát-Tótországban is érintetlen őserdők, melyek részben út hiányában hozzáférhetlenek s hol a túlélő s megdőlt fa halomra rothad. Még legjobb jövedelmet hoz az erdei legeltetés, gubacstermelés, a makkolás, de nem kevés helyen az erdőbirtokos tömérdek kárával.

Ezen helylyel-közzel előforduló fabőség s az erdőknek csekély jövedelmezősége viszont borzasztó erdőpusztításhoz is vezetett s noha vannak helyek, melyeken az erdő tiszta búza-talajon is áll, viszont az irtás oly helyekre is kiterjedt, hol abszolút erdőtalaj létezésén, pusztítása pótolhatatlan kár nemcsak a birtokosra és utódaira, de a kopár hegyek tömérdek vizmosásai folytán a szomszédokra, a szárazság fokozása s így az éghajlat rontása által az összes országra nézve is.

Mind e visszaéléseken segíteni van hivatva okszerű erdőtörvény, mely a közgazdasági miniszternek az országgyűlésen tett nyilatkozata szerint készen van ugyan, de a törvényhozás nagy elfogultsága mellett mindeddig sem tárgyalathatott.

A hegyes vidék fabősége mellett kiáltó ellentét az alföld fátalansága. Mint említve volt, az alföld erdei már a szegélyvidékhez tartoznak s a magyar sík még mind pusztaság, fátalan róna. De még a szegélyző területen az egyrészt Debreczenig, másrészt a Duna-Tisza körén létező homokháton le a Bácskáig is csak a föld 8%-a körülbelül erdő, az is gyöngye cserjes, legnagyobbbrészt jegenye, kőrisfa, topolya, fűz stb.

A futóhomok megkötése befásítás által egyébiránt mind nagyobb mértékben eszközöltetik, mely tekintetben az ákác, jegenye és topolya megbecsülhetetlen szolgálatokat tesznek.

Mind e kísérlet nem tartozik azonban a szoros értelemben vett erdészethez, termelvényeiben soká nem fog az a felföld mértföldnyi erdeirez hasonlítottatni, s az alföld mindig is a felvidék faszállításiára lesz utalva, ha ugyan ki fog bontakozni azon szükség- és gondatlanság szülte kezdetleges gazdálkodási állapotból, hogy szalmáját s trágyáját feltüzelje. Ez óhajtható állapothoz azonban fejlettebb közlekedési s forgalmi viszonyok szükségesek s a tervezett nagyobb csatornázási munkák e tekintetben lendíteni fognak a felföld erdészetén és sokat pótolni az alföld szükségéből.

Eddig folyóink szállítják lefelé a fát s a Vágon és Garamon a Dunáig, a Tiszán le egész az alföldig megy amott Árva, Liptó, Tren-

csén, Túróc stb., emitt a Máramaros rengeteg erdeiből a fa, de mind sokkal kisebb mértékben, sem hogy a kölcsönös termelési képességnek és fogyasztási szükségletnek eleget tehetne.

Az erdőség aránytalan elosztása és a szállítás nehézségei okai után azon aránytalanságnak, melylyel Magyarország különböző vidékein találkozunk, s míg a fővárosban egy öl fa ára 20 frtig s azon felül is rúg, s a felvidék néhány városában még 8—15 frtig emelkedik, egy-két mértfölddel feljebb a járhatatlan erdőségben 50 krért is kaphatni egy öl fát, de 3—5 frtba kerül azután a fuvarozás.

Nagyobb erdős területeken csakis a helyi ipar által értékesíthető a fa részint hamuszir, legfőképp pedig szénégetés által, melyeket a kohók és huták használnak fel, s mi mellett felföldi vasgyáraink dolgoznak s a honnan hazai vastermékeink kitűnő jelessége származtatható, szemben a kőszénnel gyártott vassal; de mely okoskodások már ez értekezés határain túl s az iparéba vágnak.

A hazai erdőszeret fejlődése ügyében tüzetes véleményt mondott az orsz. m. gazd. egyesület még a helytartótanács idejében, azon meggyőződését fejezván ki, hogy „Magyarországon a nemzetgazdasági érdekeknek teljesen megfelelő rendszeres és virágzó erdómivéltetés életbe léptetésére törvényhozási intézkedés kívánatik, még pedig oly törvényhozási intézkedés, mely a kiválólag erdómivéltetésre alkalmas területeknek befásítása, a létező erdők rendszeres mivéltetése, az erdei szolgálmányok rendszerezése, a községi erdők czélszerű kezelése, az erdei rendőrség helyes gyakorlása, rendes erdőszeretrendőrök felállítására, és erdészeti szakférfiak képzésének fontos kérdéseit illetően az ország különböző vidékei sajátosságainak és érdekeinek kellő tekintettel vétele mellett intézkednék.“

Ezen véleményben foglaltatik ugyyszólván a hazai erdőszeret iránti teendőik összessége; ez alapon dolgozott ki az orsz. egyesület törvényjavaslatot, mely a kormány által készült javaslatnál figyelembe is vétetett. De ezen véleményben foglaltatik egyuttal a termelési statistikának az erdészetre vonatkozó feladata is, mert mind a létezőt, mind a hozandó törvény alapján létesítendőket kell nemcsak számba vennie, hanem folyvást nyilván is tartania. Az ily módon évről évre közzéteendő kimutatások idővel összes erdészetiünk kimérintő, a további teendőkre nézve irányadóul szolgáló statisztikáját fogják képezni.

Eddigélé csak vajmi csekély adatokat szerezhettek meg a stat. hivatal erdészeti termelvényeink értékesítése iránt. A magyar külkereskedést kimutatandó munkálatban mégis oly adatok foglaltanak már is, hogy bátran ki lehet mondani a következtetést, mi

szerint a faüzlet jövője, csak valamennyire okszerű kezelés mellett biztosítva van. Nem fedezzük ugyan összes szükségletünket hazai termelvénynyel s főleg finomabb műfa most is hozatik az országba, de a mely 959.000 köblábnál nem több s melynek 0.4 Ausztria, 0.6 Törökország felől szokott behozatni, míg Magyarország 3.610.000 vámmázsát vagyis 7.220.000 köblábat szállit külföldre, felét pedig műfában, melyből közel 3 millió köbláb dongákból áll, mi 3—5 millió frt. értéknek felel meg.

KSH Könyvtár

IX.

Munka- és hitelviszonyok s a gazdasági ipar.

A mezőgazdasági munkás viszonyok fejtegetésében a lehető legrövidebb vázlaton túl terjeszkedni, amúgy is kelleténél hosszabrá nyúlt előadásaim nem engedik. Röviden csak annyit kell megemlítenem, hogy a föld művelése a sok helyt tág birtok s a mindinkább terjedő tagosítások következtében központból, vagy a falu s város beltelkeiből többé alig üzethetvén, a pusztai, tanyai s majorsági gazdálkodás kezd mind jobban lábra kapni.

Ez alapon a kisebb-nagyobb birtokos mindinkább évi szolgálkra, cselédekre, béresekre szorúl, kik az exponált gazdaságon évszámra lakván, kisebb gazdáknál csak a fölülörködést hagyják személyére, nagyobb gazdaságokban pedig még erre is külön gazdát, ispánt igényelnek.

A cselédség legnagyobbbrészt évi bér és ugynevezett conventio, vagy természetben kiszolgáltatót gabona, házi kert, egy-két hold kukoricás- s tehén és sertéstartással vannak ellátva; másutt azonban, mint például a Jászságban, a tehetősb földbirtokosok is külön konyhán tartják cselédjeiket. A különféle bérvizonyokat részletezni nemcsak különbségöknél, de annálfogva is lehetetlen, mert megbízható följegyzések erre nézve ugy szólván legkevesebb helyről léteznek s a megindítandó gazdasági statistikának e viszonyok számbavetele is egyik legérdekesebb fejezetét fogja képezni.

A munka-kéz hiánya a gazdaság körül évről évre súlyosabban érezhetőleg sújtja földművelésünket s nemcsak a felszöktetett bérben, de a munkások megszerzésének abszolút lehetetlenségében nyilatkozik.

Ezen viszonyok eddigi legfőbb fokukat csak a most bucsuzó 1868-ki évben érték el s e viszonyok kutatását tüzte ki czélül az előbb említett Kenessey-féle röpirat a „munkáscalamitásról”. Szak-

értő szerző e calamitás okait — mi összes munkaviszonyainkat is valamennyire megvilágítja — következőkben találja:

- 1) gyér népességi viszonyainkban;
- 2) a népesség aránytalan felosztásában;
- 3) megváltozott gazdasági viszonyainkban, különösen pedig a magtermelés túlemelkedésében, általában az intenzivitas fejlődésében s a földművelés területének tiszaszabályozás, száritás és önkéntes száradás útján nevezetes nagyobbodásában;
- 4) a nagy reményekre jogosító tavasz (mi egyébiránt csak ez idei kérdés) kora nyílásában s a nagy mérvben megindult fővárosi építkezés s országos vállalatok mozgalmában; végre pedig
- 5) az aratási ügy körül előforduló visszaállóságokban s a politikai szélső izgatásokban.

Más helytt pedig főlemlíti köznépünk tivornyázó hajlamát és csekély takarékosági érzéköt, mely nagy munkaképességével rövid idő alatt szerzett keresményét inkább megiszsza s eltobzódja, de míg pénze tart nem dolgozik; nemhogy kitartós, folytatólagos munka mellett a munkátlanság idejére félre is tenni, szerezni is iparkodnék.

Ha ezen tulajdonságok s okok kutatásába mélyebben bocsátkoznánk, hazánk ethnografiai viszonyaira s az egyes nemzetiségek külön munkaképességére, hajlamaira s szokásaira is ki kellene térnem, mi kitüzött célomtól egyelőre messze vezetne. Itt is ki lehet azonban mondani, hogy mezőgazdasági statistikánknak lesz feladata kutatni e viszonyokat s számba véve a különböző területek és népfajok külön viszonyait, kimutatni a tért és irányt, melyen a hiányok pótlására az államnak és társadalomnak egyaránt fog kellene törekedniök.

A munkás viszonyokkal áll kapcsolatban a gépeknek, mint munkapótlóknak terjedése és használatba vétele, s e tekintetben, habár elavult s meg nem bízható számokra nem akarok hivatkozni, köztudomású dolog, hogy a gazdasági gépek terjedése az utóbbi évtizedekben talán sehol oly rohanó arányban nem haladt, mint Magyarországon. E mellett nemcsak hazai gépgyáraink folytonos fejlődése és gyarapodása szól, hanem bizonyítja ez állítást még sokkal inkább azon tény, hogy a hazai gyártás a folyton mutakozó szükségletnek nem képes megfelelni, hanem évről évre szaporodik a külföldről való behozatal, mely 1867-ben gépekben s géprészletekben 3.766,000 forint értékű vala.

A gépek közül leginkább a cséplőgépek vannak nagy mérvben elterjedve s lesznek évről évre mind tekintélyesebb számban

megrendelve nagyobb gazdáink által; hanem az aratógépek megszerzése is terjed: rosta, szecskavágó, kukoriczamorzsoló és répaaprózó gépek majd minden rendezettebb gazdaságban találhatóak.

A gépek alkalmazásával pedig már a tőke, a termelési tényezők harmadik s egyúttal mindinkább hatalmasbbá váló tényezőjéhez jutottunk.

Hogy tőkékben (a szó mindennapi értelmében véve pedig, főleg pénztőkében) soha nagyon gazdagok nem voltunk, rég elismert dolog. Az úrbériség eltörlésével s az általános megadóztatással tetemesen felforgatott gazdasági viszonyaink pedig roppant beruházásokat igényeltek, mely beruházások költségét a legkevesebb földbirtokos bírta meg saját erejéből s évi jövedelméből s így hitelhez volt kénytelen fordulni, mely azonban nagy bőségben épen nem özönlött a földművelés felé.

Csak a krími háború alkalmából s röviddel utána létező nagy gabonaárak, meglehetősen terméseink s azon szerencsés conjuncturák, hogy tetemes gabona-kivitelünk vala, óvták meg gazdaságunkat még nagyobb bukástól, bár mély, sokhelyt gyógyíthatatlan sebek ojtettek azon szerte az országban.

Az említett szerencsés conjuncturák letűnével, földművelésünk régóta lappangó sebei kifakadtak s azontúl a hitel látszott az egyedüli írnek, mely gyógyítást hozhat vala még ott, hol a legjobb szer alkalmazása is már késő nem volt.

Mily mértékben volt igénybe véve Magyarországon a földhitel, legjobban következő számok igazolják, melyek a telekkönyvek megalkotása alkalmával átvezetett s 1860-ig újabban bekeblezett terheket tüntetik ki. Ily adatok, fájdalom, csak Magyar- és Horvátországból állnak rendelkezésemre. Volt pedig

	Magyarországban Horvátországban
átkeblezett régi tartozás 1856-ig	119.956.648 firt 8.240.792 firt
újabb teher bevezetett 1860-ig.	166.052.765 „ 11.874.685 „

Mennyiben bír ezen hivatalos adatokkal szemben a több ízben idézett osztrák gazdasági emlékkönyv kimutatása hitelességgel, nem vagyok képes kutatni. E szerint ugyanis 1866 végével bekeblezett jelzálogi teher volt

Magyarországon	92.864.000
Horvát-Tótországban	7.991.000
Erdélyben	26.718.000

Összesen 127.573.000

Nem hihető ugyanis, hogy a jelzálogi terheltség az 1860-tól számítandó 6 év alatt annyira csökkent volna, mert ez időbe esik (1863-ban) a magyar földhitelintézet keletkezése, pedig tudjuk, hogy az mindjárt keletkezésekor, mennyire volt igénybe véve, s tudjuk, hogy csak ezen intézet is fenállása óta 20 millió frtot nyújtott a magyar földbirtoknak fülsegállítására; azóta működik nagyobb mérvben a bécsi nemzeti bank jelzálogi osztálya Magyarországon is, sőt csupán a magyar, felerészben legalább 1860 óta keletkezett magyar takarékpénztárak is 24.700.000 frtot helyeztek el ingatlan birtokra.

A feljebb említett kimutatás szerint Magyarország termő földjét 2000 millió frtra becsülve esik jelzálogi megterheltségül 6.2 ‰, Erdélyben 8.2, Horvát-Tótországban 1.9 ‰.

Ezen megterheltest pedig kétségen kívül csekélynek kell mondanunk, mert Felső-Ausztriában például 58.5 ‰ a megterheltség, a tenger melléken 42.7, Stájerországban 27.5 ‰. Ha pedig a külföldet is számba vesszük, akkor a hazai birtok jelzálogi megterhelése épen eltűnik csekély százalék-számával; mert

Franciaországban például	22 ‰	
Olaszországban	18 ‰	„
Poroszországban épen	60 ‰	„ -a birtokértéknek van

jelzálogi hitellel terhelve.

Mérföldenkint pedig esik terheltség

Magyarországon	78.000 frt
Horvátországban	60.000 „
Ausztriában	125.000 „
Poroszországban	885.000 „

Az erdészettel és állattenyésztéssel valamennyire kapcsolatos a mezőgazdasági ipar, annyiban legalább, hogy a szeszegetés és olajgyártás az erdészet szolgáltatja tüzelőt használja fel, maradványai pedig a baromhizalásra fordítatnak. Kapcsolatosak egyébiránt ez iparágak a munkás-viszonyokkal is, a mennyiben a pusztán mezői gazdaságnál nagyobb munka-, még nagyobb mérvben pedig tökéleert vesznek igénybe s így méltán e helyről vethetünk reájok egy pillantást.

Nem említve itt külön az ország hegyesebb vidékein levő különféle házi ipart, mely mintegy csak mellékesen üzetik a gazdaság mellett, s melyhez főleg a tót megyékben eléggé elterjedt faárúgyártása, vászon- és durva gyapjúszövés tartozik; sokkal nagyobb fontosságúak a szeszegetés, czukor- és olajgyártás,

mindenek fölött pedig a malomipar, de a mely külön gyári kezelésénél fogva úgyszólván többé nem is a mezőgazdasági iparhoz számítható.

A szeszégetésre nézve hivatalos adatokul bemutathatom, hogy az 1866/7-diki üzleti év alatt működött

	nagyobb	kisebb
Magyarországon	725	20.878
Horvát-Tótországban nem volt kimutatva		
Erdélyben	229	6.229
Határőrvidéken	—	5.866
Összesen	954	32.973

Lajtán túl pedig 1.314 28.799 szeszégető.

Az 1865/6-ki üzletévhez képest tehát a szeszégetések és gyárak 34.622-vel szaporodtak, mi legnagyobb részben csak lassú felébredése azon számos megszüntetett szeszégetőnek, melyek az új szeszadótörvény életbeléptetésével 80.668-ról 29.418-ra apadtak volt az egész monarchiában.

A szeszadó 1866/7-ben 13.774.800 frtot és pedig 2.884.199 frttal kevesebbet hozott, mint a megelőzőtt évben, mely hiányból

Magyarországra	1.724.700 frt
Horvát-Tótországra	17.200 „
Erdélyre	197.300 „ esik.

A serfőzés sokkal kevésbé áll közvetlen kapcsolatban a mezőgazdasággal mint a szeszégetés, habár az is innen szedi anyagát. De a serfőzés legtöbb helyt külön iparüzlet, mely Magyarországon 275, Horvát-Tótországban 28, Erdélyben 93, a Határőrvidéken 33 serfőzőben üzetett.

Inkább számítható ide a cukorgyártás, mely legalább nagyobb uradalmakban a mezőgazdasággal közvetlenül áll kapcsolatban. Ily cukorgyár a magyar birodalomban 1866/7-ben összesen 18 létezett 92 gőzkazánal, melyek 2.179.669 mázsa répat gyártottak fel; holott a Lajtán túl 121 cukorgyárban 658 kazánal 18.023.371 mázsa répa lett feldolgozva.

A gyártásra felhasznált tüzelő szer volt:

	Magyarországon	Auszttriában
kőszén	1.386.000 mázsa	9.023.239 mázsa
coaks	700 „	4.000 „
fa	6.704 öl	7.266 öl
tőzeg	47.230 mázsa	—

Mennyi a mezőgazdasági ipar különféle ágainak termelése a rendelkezésemre levő, az aprólékosságig részletes kimutatásokból

nem volt kivehető, s e tekintetben a megindítandó magyar iparstatistika részleteire kell várnunk, hogy megbízható adatok birtokába jussunk.

Mind ez iparágakra, valamint közvetlenül a mezőgazdaságra nézve is egyik legfőbb fontosságú befolyást gyakorol az adó, melyre nézve sem a szesz- és cukor- mint fogyasztási, sem a telek- mint egyenes adó nem állnak még a tökély legmagasabb fokán. Bírálataukba és befolyásuknak részletezésébe bocsátkozni egyébiránt inkább az államháztartásról és pénzügyről szóló előadások alkalmával lesz helye, s itt annál kevésbé látszik helyesnek a kitérés reájok, mert az adózás jelen módja nagyrészt csak kénytelen folytatása a régi rendszernek, hazai kormányunktól pedig bizton várhatjuk, hogy az adózás újjászervezése egyik kiváló gondját képezi, melyben segítségére lenni a szükséges adatok szolgáltatása által szintén a hivatalos statistika van hivatva.

X.

A gazdaság szellemi fejlesztői s az agrarstatistika nemzetközi és hazai tervezete.

Mint a mezőgazdasági fejlődés egyik legfőbb fontosságú tényezőjét szükséges még fölemlítenem a szaknevelést, mely az okszerti föld- és erdőmivelésnek, állattenyésztésnek és szőlőszetnek stb. nélkülözhetetlen feltétele.

Értekezésem vége felé immár csakis fölemlíthetem e fontos tényezőket, a szakintézeteket és egyleteket, külön jellemzésüket, működésök eddigi eredményeinek felsorolását más alkalomra kellvén hagyni.

Az egész magyar-osztrák birodalomban legelső helyet foglal el a magyar-óvári magasabb gazdasági tanintézet, mely eddigelé még mindig mint „Reichsanstalt“ szerepelt, de a közigazdasági magyar minster erélyes közbenjárásának sikerült ezt is a magyar koronának visszaszerezni. Magasabb gazdasági tanintézetek léteznek továbbá Keszthelyen és Debreczenben Magyarországon, Kőrösön Horvát-Tótországban, keletkezőben van egy Felső-Magyarország s egy Erdély számára.

Kisebb tanfolyamok léteznek az említettek mellett fenállókon kívül még Nagy-Sz.-Miklóson, Hradeken s ilyenül tekinthető az Istvántelek Pest mellett.

Az erdészeti intézetek közül világra szóló nevet szerzett magának s europaszerte ismeretes selmeczi bányász- és erdészakadémia; külön szőlőszeti iskola létezik Budán az orsz. m. gazdasági egyesület telkén;

állatgyógyintézet két évi tanfolyammal Pesten;

külön előadatik pedig a mezőgazdaság a budai József-műegyetemen.

Az egyletek közül, ha fölemlítem az országos magyar gazdasági egyesületet Pesten, működései- és érdemeinek felsorolása

alól csupán megemlítésével is fel vagyok mentve, mert mindnyájan tudjuk, hogy ez egyesület volt az egyedüli refugium, melyben a most az ország élén álló férfiak, politikai szünetelésünk közben, legalább a haza anyagi érdekeit iparkodtak a végenyészettől megóvni. Ez egyesület kebeléből került ki nemcsak törvényhozásunk és kormányunk, hanem ugyyszólván minden újabb közgazdasági mozzanatnak első megpendítése ott történt, mi által ha nem is közvetlenül, részben legalább politikai feltámadásunk lett előkészítve; de a mag, melyből közgazdasági fejlődésünk tüde életfája kicsirázott, mindenestre ott lett elvetve.

A vidéken is keletkeztek s keletkeznek folyton megyei gazdasági egyesületek. Ilyen eddigelé 30-nál több létezik az ország különböző vidékein, s bár némelyikök buzgó tevékenységet fejtett ki, oly eredményeket fölmutatni, mint minőkkel az orsz. gazd. egyesület dicsekedhetik, nem képesek. Ez részben és leginkább hiányos szervezetöknek s annak tulajdonítható, hogy határozott szabályos munkakört nem tudtak még maguknak szabni s így hiányozván a kellő közreműködés, a helyi érdekeknek, lehet, legűdösebb ápolása mellett, országos tevékenységüket nem lehet számba venni és megítélni.

A vidéki gazdasági egyesületek működése ugyanis nem elégité ki ugyan eddigelé mindazon kívánalmakat, és nem valósítá mind- eddig a nagy reményeket, melyek keletkezésökhöz voltak és vannak csatolva. De még mozgalmas politikai életünk közepett is mind- inkább fordul a kormány és nemzet figyelme feléjük is, s a nyár folytán képviselőik által a minister elnöklete alatt tartott országos értekezlet nem csekély ébresztő volt mindnyájukra nézve az íránt, hogy feszültebb tevékenységre serkenjenek s az akkori értekezlet jegyzőkönyvében foglalt óhajok és föladatok valósítását egyrészt a kormánytól várják, másrészt ahhoz saját működésök által is járul- janak.

Még külön czélu a mező- és erdőgazdasággal, bor- és gyümölcs- tenyésztéssel és fejlesztésökkel foglalkozó egyesületek is léteznek, ilyenek, hogy csak néhányat említsek, az orsz. m. gazdasági egyesü- let szőlőszeti iskolája Budán, ilyenek továbbá a magyar er- dészegylet, mely újabban Pesten székel, a debreczeni, már- marosi, sz.-fehérvári, pesti kertészegylet; a hegyaljai, szeg- szárdi, sopronyi, pécsi, ungvári borászati egyletek s társulatok; a lótenyésztést illetőleg a pesti, kolozsvári, pozsonyi, debre- czeni s több újon keletkezett versenyegyletek, több méhészeti,

selymészeti, haltenyésztési s hasonló egyletek kisebb-nagyobb műkörrrel.

Ha bár nem közvetlenül a mezőgazdaság terére tartozó, de céljai s földadatai megoldását közvetve, mert tudományosan előmozdító természettudományi és földtani társulatot, a most alkotandó földtani és hasonlólag alakítandó orsz. meteorologiai intézetet, részben a m. tud. Akadémia természettudományi osztályát is felemlitem s azon összegekre utalok, melyek az ország költségvetésében 1868-ra és 1869-re mezőgazdasági célok előmozdítására szentelve vannak, bátran kimondhatjuk, hogy a mezőgazdasági ipar Magyarországon is rendelkezik oly szellemi s anyagi tőkékkel, melyek virulásra segíthetik.

Hátra volna még a nemzetközi statistikai értekezleteknek, mint a mezőgazdasági statistika megalkotására nézve szintén fontos tényezőknek néhány főbb határozatait is szemléltünk.

A brüsseli kongressus a kataster körüli megállapodásokon kívül azon kérdéssel is foglalkozott, hogy milyen legyen a mezőgazdasági fölvételek kerete, vagyis: mely tényeket kell constatálni, hogy céljt érjünk velök? Elméletileg nem költhet ezen kérdés ellenvetéseket. Miután a mezőgazdasági fölvételek célja: teljes ismeretet nyújtani valamely országnak mezőgazdasági iparáról bizonyos időszakban, valamint annak föltételeit, haladását és eredményeit ismertetni: fontos, hogy a fölvételek mind azon tények számbavételére terjedjenek, melyek eme különféle szempontokból lényeges elemeket szolgáltathatnak megbecslésökhöz. E szerint a mezőgazdasági fölvételek oly kérdéseknek legalább minimumát kell magukban foglalniok, melyek a területre (a földnek művelési ágak szerint osztályozott fölszínére s mind e művelési ág termelvényeire), a gazdálkodás módjára, a termékek értékére, a földművelő munkásokra s a házi állatok számára vonatkoznak.

A párisi kongressuson mezőgazdasági statistikának egész részletes terve lett elfogadva, melynek csak főbb vonalait lehet itt ismertetnem. Az értekezlet tagjai kimondták, hogy a fölvételek bizottságokba állt magánférfiak által eszközöltessenek. A hol ily bizottságok meg nem alakulhatnának vagy üdvösen nem működhetnének, külön fizetett biztos által pótlandók.

Óhaját fejezte ki továbbá a kongressus, hogy a kormányok mielőbb a helyrajzi, részlet-kataster szervezésével foglalkozzanak, s hogy valahol részlet-kataster létezik, ez szolgáljon alapul és ellenőrzésül is a művelési ágak fölvételénél; hogy végre, a mely országokban kataster nem létezik, a statistikai műveletek oly módszer

mellett eszközöltessenek, melyek legtöbb biztosítékot szolgáltatnak, a követett utak és módok pedig ismerttetendők.

A művelési ágak és jövedelmök számbavételére vonatkozó javaslaton kívül ajánlják végtére a különféle kormányoknak, hogy egy időpontot válasszanak a barmok és nyájak megszámlálására, mely időpont december havára legyen meghatározva.

A mezőgazdasági fölvételek időszakára nézve tíz- és egyévi-et javasolnak, amazok a lehető részletességig terjedve, emezeket szűkebb határok közé szorítva. Az évi fölvételek közé számítják az összes mezőgazdasági termelést, szóval, az aratási statistikát, melyet szőlőkre s gyümölcsre is kiterjesztenek; óhajtanódnak állítják, hogy a termékek teriméjük- és mennyiségök szerint súlyban legyenek kifejezve. Ugyancsak az évi fölvételek közé számítják továbbá a méhészet, erdészet, selyemtenyésztés stb. termékeit, árait, az öntözés, lecsapolás eredményeit, a gépek alkalmazását stb. Végül pedig kívánják, hogy a nem hajózható vizek pontos statistikája készüljön az alagsövezés érdekében.

A tíz évi fölvételek oly részletesek s annyira kiterjednek a mezőgazdaság összes ágaira, hogy bennök körülbelül mind az foglaltatik, a miről eddigelé ez értekezés szól, s a mire a magyar tervezet is tekintettel volt.

A bécsi gyülekezet ezen szakra vonatkozó határozatai bármily fontosak és érdekesek, voltaképen határainkon túl mennek, mit tág címök is bizonyít, mely szerint meg volnának szerzendők „az elemek, melyeket a természettudományok vannak hivatva a statistikának szolgáltatni, hogy ez a lehető leg-tökéletesebb modorban feltüntethesse a társadalmi élet különféle nyilatkozványait.“

E nagyszerű tervezet csak főcímeinek felsorolása is mutatni fogja terjedelmét. Tárgyait képeznék ugyanis: A) a terület vízszintes alakzata; B) függőleges alakzata; C) földtani alkotványa; D) vízrendszere; E) a föld természettani viszonyai; F) a levegő állapota; G) a növényzet; H) az állatok földrajza; melyhez a cs. kir. meteorológiai intézet utasításának bő kivonata csatlakozik.

A londoni gyülekezet szűkebb határok közé szorítá határozatait s mindössze óhaját fejezte ki, hogy 1) a főtermékek mennyisége minden országban évenként meghatározottassék; 2) hogy a vetések felülete évenként egyformán meghatározottatván, az állatok számbavétele, ha lehet, évenként, de legalább 5 évenként eszközöltessék. A termékek minősége s értéke egyformán becsültessék.

A felvétel módja a különféle országokban, külön viszonyaik szerint változhatik ugyan, de gonddal kell kerülni azt, hogy a termelők érzékenysége és neheztelése fölösleges kérdések által föl ne költessék. Végre 4) hogy a fölvétel módozata különféle ipari enquêtekhez alkalmazkodjék.

A berlini nemzetközi értekezlet sokat foglalkozott ugyan a mezőgazdasági statistikával, de annak inkább csak külön, bár egyik legfontosabb ágával, t. i. a földbirtok viszonyaival. Itt is részletesen terjed ki a földterület fölmérésére, a földbirtok minőségére, osztására s ennek mozgalmára stb. Ugyan e tárgyra tért, bár külön tanácskozások alkalmával, az értekezlet, midőn az ár és bér viszonyait kutatta, s midőn a biztosítási ügy nemzetközi statistikáját iparkodott megállapítani s nevezetesen az állatok biztosításával foglalkozott.

Hasonlóképen részletes határozatokat hozott a florenzei kongresszus s itt nevezetesen a hydrographiával és meteorológiával, az állatok számlálásával, a művelési ágak tiszta hasznának számbavételével, mindezek fölött pedig a katasterrel foglalkozott. Ez utóbira nézve megállapította a kataster elveit, módozatait és főczélját, a tulajdon igazolását, a jószágok tiszta jövedelmének s értékének meghatározását, a kataster alkalmazását, nyilvántartását és eredményei statistikáját, végre pedig költségei mikénti számbevételét.

A nemzetközi statistikai értekezletek inkább csak röviden jelzett, mint bármely futólag vázolt határozatainak, valamint a korábban említett s Magyarországon létező szellemi tényezők felsorolása azért is látszott szükségesnek, mert a bemutatott nemzetközi tanácskozmányok helyes alkalmazásától s a létező szellemi tényezők közreműködésétől van föltételezve a foganatosítás azon tervezetre nézve, mely a magyar mezőgazdasági statistika létrehozását czélozza.

A magyarországi tervezet ugyanis azon szempontból indul, hogy használható mezőgazdasági statistika csak úgy készülhet, ha az országszerte gyűjtött adatok egy központban dolgoztatnak fel, mely központul a statistikai osztály van kiszemelve.

A közigazdasági ministerium utján szerezhető be aztán hivatalosan azon anyag, mely, mint a katasteri munkálatok, a telekkönyv, a közlekedési vonalak iránti intézkedések, katonaszállítás stb. csakis hivatalos uton gyűjthetők. A ministerium utján könnyebben lesz közreműködésre birható mind az elősorolt intézet és testület; ez által fognak igénybe vétethetni a megyei és városi mérnöki hivatalok; valamennyi közlekedési vállalat; a kereskedelmi és

iparkamarák, a hitelintézetek és biztosító társulatok stb., mindenek fölött pedig a vidéki gazdasági egyesületek és első sorban a közhatalóságok, a megyei és városi municipiumok; végre a közgazdasági ministerium gondoskodott már az 1868-ki s így szintén az 1869-ki költségvetésben statistikailag munkálkodó néhány vidéki tagnak díjazásáról, kik szintén kiválólag a mezőgazdasági statistika létrehozásában fognak közreműködni, minden egyéb anyag amugy is hivatalos uton levén legkönnyebben gyűjthető.

Az eddig megállapított tervezetre nézve elég megemlítenem, hogy az négy főrésze oszlik, melyek I-je a mező- és erdőgazdasági termelés föltételei, ez alá sorakoznak

- 1) a természeti és földrajzi,
- 2) a politikai és társadalmi,
- 3) a népességi viszonyok, melyekhez
- 4) a művelési ágak és birtokrészletek,
- 5) a szükségelt munkaerő alkalmazása, és
- 6) a földművelés szellemi fejlesztése, vagyis a szaknevelés

sorakoznak.

Mind e tárgyak, legalább futólag meg voltak annyira említve eddigi előadásomban, hogy nem szükséges részletezve ismételnem, mi minden fog e főczimek alá foglaltatni.

A II-dik főrész a mezőgazdasági és erdőszeti termelésre terjed s itt csupán az erdőszetre nézve lesz szükséges külön gyűjtő-mintákat megállapítani, a mennyiben az aratási statistika létrehozásával a mezőgazdasági termelés számbavételének főczélja el lesz érve. Többi arovatai az állattenyésztés és a földműves osztály mellékfoglalkozásai, melyekre nézve szintén szükséges lesz a külön fölvétel.

A III-dik főrész a mezőgazdasági és erdőszeti termékek hovaforditása, fogyasztása és forgalma, mely voltaképen a mezőgazdasági statistika határain túl megy, de annál fontosabb nemzetgazdasági tények fölismerésére vezethet s így annál kevésbbé maradhat ki az országos fölvételből, mert épen ezen téren fognak az ipar- és kereskedelmi kamrák és forgalmi vállalataink legtöbb szolgáltatást tehetni.

A IV-dik főrész, vagyis a fogyasztás eredményei és pénzügyi viszonyai nem fog annyira számos vagy terhes fölvételeket igénybe venni, sőt valószínű, hogy a korábbi főrészek fölvételei fogják az alapot szolgáltatni, melyen e tények kiszámíthatók lesznek. Az eredmény a nyert adatok összeállításából fog leginkább

kitűnni s annyiban főleg az anyag feldolgozásából kerülhetvén ki, a statisztikai feladatoknak legfontosabb részét fogja képezni.

Miután a tervezet a munkafelosztásra is kiterjed és az egészet szakférfiak beható tanácskozása helybenhagyta, remélhető, hogy mire e tanfolyam második évébe lép, többé nem tervezetről, hanem részben legalább eredményekről, a most elvetett magnak kikeléséről fog lehetni értekezni.

KSH Könyvtár